

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran/June 2021, c. 7, s. 1: 673-709

Galen'in Element Teorisi ve Acı Argümanı Bağlamında Antik Atomcu Teoriye Getirdiği Eleştiriler

Galen's Criticism of Ancient Atomist Theory Based on His Theory of Elements and Argument from Pain

Tugay Taşçı

YL Öğrencisi, Helal Finans Araştırmaları Derneği (HEFİAD);

İstanbul Üniversitesi, Din Felsefesi

MA Student, Helal Finans Araştırmaları Derneği (HEFİAD);

İstanbul University, Philosophy of Religion

İstanbul/ TURKEY

tugaytasci@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-8094-2238

DOI: 10.47424/tasavvur.915913

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 14 Nisan / April 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 17 Mayıs / May 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Taşçı, Tugay. "Galen'in Element Teorisi ve Acı Argümanı Bağlamında Antik Atomcu Teoriye Getirdiği Eleştiriler". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (Haziran 2021): 673-709.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Bu makale, Galen'in element teorisi üzerinden atomcu nazariyelere getirdiği eleştirilerin bir değerlendirmesini sunmayı amaçlamaktadır. Özellikle doğa felsefesi bağlamında metafizik bir tartışmaya girildiğinde doğada yer alan indirgenemez karmaşıklık meselesi Galen'e göre atomcu bir teoriyle açıklanamaz. Zira kendisine göre değişim meselesi atomcu filozoflar tarafından açık bir şekilde formüle edilememiştir. Galen'in bir çıkmaza girdiğini düşündüğü bu teoriye Aristoteles ve Hipokrat felsefesini mezcederek bir çözüm sunmaya çalıştığı dikkat çekmektedir. Benzer elementler arası bir 'sıçrama' fikri ve değişimi mümkün kılan *krasis* anlayışı üzerinden hissedebilme yetisinin temellendirilmesi yapılmakta, insan bedeninin acı hissetmesini mümkün kılan bir mekanizmadan bahsedilebilmesi ve bu durumun açıklanabilmesi için atomculuk gibi kapalı bir teorinin değil; Aristoteles ve Hipokrat felsefesinin bir potada eritilmesi sonucu elde edilen daha geçişken bir element teorisinin benimsenmesi gerektiğine dikkat çekilmektedir. Bu durum Galen'i -doğa felsefesi açısından bakıldığında- mekanik bir nedenselliği değil, teleolojik bir nedensellik fikrini benimsemeye götürmüştür. Bütün bunlar birleştğinde, Galen'in atomcu teoriye medikal-felsefe projesini temel alarak ciddi eleştiriler getirdiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Galen, Atomculuk, Acı Argümanı, Element Teorisi, Teleoloji

Abstract

This article is an attempt to present the critics that Galen made against ancient atomist theory based largely on his theory of elements. For Galen, the problem of irreducible complexity in nature can't be explained by the atomist theory, especially when the issue is concerned with a metaphysical discussion in the context of philosophy of nature. Yet for him the subject of change in nature was not explicitly formulated by proponents of atomism. For this being the case, by criticizing atomism, Galen tries to formulate a syncretic theory which is mostly an amalgamation of Aristotle and Hippocrates' views. His theory is a frame in which like-elements affect the likes through a presupposed 'leap' between them that is largely related to *krasis*; which eventually makes the change, bodily sensibility and lastly the pain possible. Therefore, it

is imperative that one embraces a transient theory like that of the combination of Aristotle-Hippocrates's, instead of a closed-theory such as atomism. Taken into consideration from the point of philosophy of nature, Galen would come to the terms with a teleological causality instead of mechanical one. All combined, Galen's mentioned understandings has led him to bring serious criticism against the atomist theory which can be seen as the extension of his medical-philosophy project.

Keywords: Galen, Atomism, Argument from Pain, Theory of Elements, Teleology

Giriş

Felsefe tarihinde yapılan her seçim, belirli bir anlayış ile paralellik gösterir. Bu durum L. Althusser'in "masum okuma diye bir şey yoktur."¹ sözünü hatırlatır gibidir. Pek çok eser telif etmesine² ve G. Sarton'un ifadesiyle oriji-

* Bu makalenin ilk halini okuyan ve değerli eleştirilerini sunan Özkan Şimşek'e müteşekkirim.

1 Louis Althusser vd., Reading Capital: The Complete Edition (London; New York: Verso, 2016), 2.

2 Kendisine nispet edilen eserler 400 civarındadır. Ancak bunlardan çoğunun kayıp olduğu bilinmektedir. Günümüze Grekçe olarak kısmen veya mütakâmil bir şekilde ulaşan eserlerin sayısı 140 olarak bilinmektedir. Galen'in Grekçe asılları kayıp olan tıp ve felsefe eserlerinden bazıları, Arapça ve Latince tercümeleriyle günümüze ulaşmıştır. Huneyn b. İshak'ın, Abbâsi halifesi Mütevekkil-Alellah'ın kâtibi Ali b. Yahyâ el-Müneccim (ö. 275/889) için yazdığı ve Galen'in eserlerini inceleyen *Risâletü Huneyn b. İshâk ilâ 'Alî b. Yahyâ fi zikri mâ türçime min kütübi Câlînûs bi-ilmihî ve ba'zi mâ lem yütercem* isimli el yazması, Süleymaniye kütüphanesinin Ayasofya Camii koleksiyonu içerisinde 3631 katalog numarası altında kayıtlıdır. G. Bergstrasser, 1925 yılında İstanbul'dan bir kopyasını alarak ve Leipzig'de tahkik ederek bu risâleyi neşretmiştir. Bkz. Huneyn b. İshâk, "Risâle ilâ Ali b. Yahyâ f'i zikri mâ türem min Kitâbi Câlînûs bi-ilmihî ve b'adi mâ lem yütercem", *Über die syrischen und arabischen Galen-Ubersetzungen*, nşr . Gotthelf Bergsträsser (Leipzig: Leipzig, In kommission bei F.A. Brockhaus, 1925), 1-53. Huneyn burada milâdi 9.yy'a geldiğinde Galen'in eserlerinin Arapça ve Süryanice dillerinde elde olanlarının 880'e kadar izini sürmektedir. Müellifin 129 eseri zikredilmektedir. Aralarında İshak b. Huneyn, onun yeğeni Hubeyş b. Hasan ve İsa b. Ali, İstefan b. Bâsil gibi mütercimlerin bulunduğu bir mütercim kadrosu 129 eseri çoğunlukla Süryanice'den ve elde mevcut olan Grekçe yazmalardan karşılaştırmalı olarak çevirmişlerdir. Huneyn'in bu çalışması, ilerleyen süreçte gerek İbn'un-Nedîm'in *el-Fihrist*'ine gerekse İbn Ebû Usaybia'nın *Uyûnü'l-embâ*, İbn Cülcül'ün *Tabakâtü'l-ettıbbâ ve'l-ühkemâ* ve İbn'ul Kiftî'nin *İhbârü'l-ulemâ* eserlerine kaynaklık teşkil etmiştir. Ayrıca bkz. Max Meyerhof,

nal bir 'hekim-filozof'³ olmasına rağmen, Bergamalı Galen (M.S. 129-217)'in akademi içerisinde uzun süre hak ettiği değeri görememesi, yukarıdaki durumla ilişkilendirilebilir. Diğer yandan, Türkiye'de Galen üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, Mübahat Türker-Küyel'in, Galen'i ve Hipokrat'ı karşılaştırmalı olarak ele aldığı ve ek olarak Galen'in *Kitâb'ul Câlinûs fî ennehû Yecibû en Yekûne et-Tabîb el-Fâdîl Feylesûfen* (Erdemli Bir Hekimin Filozof Olması Gerekir) isimli risalesinin çevirisinin sunulduğu "Bilimin Felsefeye Dayandığı Görüşünün Bir Timsâli Olarak Galenos"⁴ isimli makalesi, ilk örnekler arasında gösterilebilir.

Bunun yanında Türkiye'de Galen'e duyulan ilgi ilerleyen süreçlerde daha çok ahlak-mizaç teorileri üzerine odaklanmış, Galen felsefesinin İslam ahlak düşüncesine etkisi araştırılmıştır. Harun Kuşlu ve Metin Aydın'ın (2016) *İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri* derlemesinde yer alan "Galen Düşüncesinde Mizacın Ahlâka Tesiri" isimli makaleleri buna bir örnek olarak gösterilebilir.⁵ Bir başka çalışma ise Hümeysra Özturan'ın (2020) *Êthostan Ahlâka: Antik Yunan Ahlâk Literatürünün İslam Dünyasına İntikali ve Alımlanması*⁶ isimli, daha çok *metin-antropolojisi*'ne odaklanan kapsamlı eseridir. Görüleceği üzere yukarıdaki iki eser de alanda önemli bir boşluğu doldursa da bizatihi odak noktaları kendi başına Galen felsefesi değil; Galen'in belirli bir süzgeçten geçirildikten

"New Light on Hunain Ibn İshâq and his Period", *Journal of the History of Science Society* VIII/ (1926), 685-724.; Ayrıca, Galen'in eserlerinin Latince koleksiyonu 20 cilt olmak suretiyle 1821-1833 yılında Lipsiae'de *Claudii Galeni Opera Omnia* başlığı altında C. G. Kühn tarafından neşredilmiştir; 1964-1965 yılları arasında II. baskısı Hildesheim'de yapılmıştır. Halen Utrecht üniversitesinde 'The Galen Project' olarak bilinen kapsamlı bir araştırma Teun Tielman tarafından yürütülmekte; ayrıca Peter Adamson tarafından Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî (öl. 313/925) üzerine yürütülen proje de Galen'in medikal-felsefe projesinin bir çerçevesini sunmaktadır. Bu çalışmalar son yıllarda Galen felsefesine akademik ilginin giderek arttığını göstermektedir.

³ Sarton, Hipokrat ve Galen'i, felsefe ve tıp ilmini bir potada eritmeye çalıştıkları için *Medical-Philosopher* olarak adlandırır. Bkz. George Sarton, *Galen of Pergamon* (Kansas: University of Kansas Press, 1954), 22.

⁴ Bkz. Mübahat Türker Küyel, "Bilimin Felsefeye Dayandığı Görüşünün Bir Timsali Olarak Galenos", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* IV/I (1988), 501-524.

⁵ Bkz. Harun Kuşlu - Metin Aydın, "Galen Düşüncesinde Mizacın Ahlâka Tesiri", ed. M. Zahit Tiryaki - Kübra Bilgin Tiryaki (İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016), 9-31.

⁶ Bkz. Hümeysra Özturan, *Ethostan Ahlaka: Antik Yunan Ahlak Literatürünün İslam Dünyasına İntikali ve Alımlanışı* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 49, 58-60, 70-73.

sonraki algılanışıdır. Bu makale ise daha çok Galen'in kendi fikirlerinden yola çıkmaktadır.

Diğer taraftan, son yıllarda Galen'in element teorisi ve atomculuk eleştirisi üzerine görüşlerini inceleyen eserlere göz atıldığında; daha çok müellifin *De Usu Partium (Menâfi'ul Âza)*⁷; *De elementis ex Hippocrate (Elements According to Hippocrates)*; *De Placitis Hippocratis et Platonis (The Doctrines of Hippocrates and Plato)*; *In Hippocratis de natura hominis (Commentary on Hippocrates)*; "Quod animi mores corporis temperamenta sequantur (The capacities of the Soul Depend on the Mixture of the Body)" içinde *Galen: Selected Works*; *De foetuum formatione (The formation of Embryo)* ve son olarak *De naturalibus facultatibus (On the Natural Capacities)* eserlerinden yola çıkılarak inşa edilen bir akademik birikim olduğu dikkat çekmektedir. Bu minvalde yapılan çalışmalara örnek olarak, J. Louanna'nın (2000) "La lecture du traite Hippocratique de la Nature de L'homme par Galen"; I. Kupreeva'nın (2014) "Galen's Theory of Elements"; R. Vinkesteyn'in (2019) "Mixing body and soul: Galen on the substance of soul in QAM and De Propriis Placitis" makaleleri; ve Ambra Serangelin'in (2020) *Anti-teleologism, Theory of Matter and Medical Corpuscularism in Galen's Testimony on Atomism* isimli doktora çalışması gösterilebilir.⁸

Galen'in atomcu teoriye eleştirilerini işleyen eserler incelendiğinde Y. Tzvi Langermann'ın (2009) "Islamic Atomism and the Galenic Tradition"; P. Adamson'un (2014) "Galen on Void"⁹ ve G. Schwarb'ın (2017) "Early Kalâm

⁷ Bu eserin Arapça el yazmasının Paris Milli Kütüphanesinde olduğunu araştırmacıların dikkatine sunmaktayız. Bkz. Galen, *Menâfi'ul 'azâ*, çev. Huneyn b. İshâk el-İbâdî (Paris: Fonds Arabe, 2853).

⁸ Ayrıca bkz. Galen, *Galen on the Usefulness of the Parts of the Body*, çev. M May (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1968); Philip De Lacy, "Galen's Platonism", *The American Journal of Philology* 93/1 (1972), 27-39.; Galen, *De elementis ex Hippocrate (Elements According to Hippocrates)*, ed. & çev. Philip De Lacy (Berlin: Akademie Verlag, 1914); Singer, P.N, *Galen: Selected Works* (Oxford: Oxford University Press, 1997).; Galen, *Three Treatises on the Nature of Science*, çev. R. Walzer - Michael Frede (Indianapolis, Ind: Hackett Publishing Company, Inc., 1985).; R. J. Hankinson, "Philosophy of nature", *The Cambridge Companion to Galen*, ed. R. J. Hankinson (Cambridge: Cambridge University Press, 2008); R. J. Hankinson, "Galen's Theory of Causation", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II/37.2 (1994), 1757-1774.

⁹ Bkz. Peter Adamson, "Galen on Void", *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement* 114 (2014), 197-211.

and the Medical Tradition” makaleleri öne çıkmaktadır. Mezkur çalışmalar, Galen'in element teorisi ve atomculuk eleştirisinin kapsamlı bir portresini sunmaktan daha ziyade; Galen'in medikal-felsefe projesinin erken dönem Mütakellimün tarafından nasıl karşılandığına değinmekte ve aradaki geçişlerin izini sürmektedir. Fakat bu makalenin amacı, daha çok müellifin doğa felsefesine odaklanarak kendi felsefesi içerisinde element teorisi ve acı argümanına dayanarak nasıl bir eleştiri zemini kurduğunu göstermektir. Makaleyi diğer çalışmalardan ayıran temel özellik, Galen'in element teorisi ve atomculuk eleştirisini detaylı olarak elen alan ilk Türkçe çalışma olmasıdır. Yukarıdaki kuşbakışı değerlendirmeden sonra, takip eden sayfalarda Grekler'de öne çıkan iki doğa teorisi anlayışı ele alınarak, Galen felsefesinin bu felsefi arka planda nereye oturduğu incelenecektir.

Grekler'de erken dönemlerden itibaren gelişen doğa teorilerine bakıldığında, temelde iki teorinin öne çıktığı görülecektir. Bunlardan ilki atomculuk teorisi. Bu teorinin ne zaman ve nerede ortaya çıktığı, kesin olarak bilinmemekle beraber M.Ö. VI. ve V. yüzyıllar arasına Grekler'in bu konuda sistematik bir düşünce geliştirdiği dikkat çekmektedir.¹⁰ Atomcu görüşlerin temellerini atan doğa filozofları ise, *monistik* bir madde anlayışı benimseyen İyonya okulu, Pisagorcu felsefe ile özdeşleşen ve madde yerine form üzerine vurgu yapan Elea okulu, son olarak ise 'oluş' üzerine yoğunlaşan ve Heraklitos ve Parmenides'in fikirlerin bir potada eritmeye çalışan *plüralist* okul çatısı altında toplanabilir. İlk grup, Leukippos (M.Ö. 480-420) ve onun öğrencisi Demoktiros'un (M.Ö. 460-370) oluşturduğu ve daha çok Parmenides'in (öl.M.Ö. 515) doğa felsefesinin temel ilkesini oluşturan 'maddenin statik olduğu ve boşluğun (to kenon) var olmadığı' fikrine muâriz olanlardır.¹¹ Fakat onların yukarıdaki fikre tamamen karşı çıktıkları söylenemez, aksine bu fikri yeniden formüle ederek ona yeni bir izâh getirdikleri dikkat çekmektedir.

¹⁰ Çağfer Karadaş, “Atomcu Düşünceler ve Kelam Atomculuğu”, Kelam Araştırmaları Dergisi 1/2 (2004), 57.

¹¹ Alfred Weber, Felsefe Tarihi, çev. H. Vehbi Eralp (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1998), 36; Bkz. Mehmet Bulgen, Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 75.

Diğer bir deyişle varlıkta birlik meselesini külli anlamda ele alıp cüz'i yapı-larda çokluk anlayışını savunmaya devam ettikleri görülmektedir.¹²

Bunun yanında, Leukippos'a daha yakından bakıldığında onun fikrinin bazı meselelerde öğrencisinden farklılık gösterdiği dikkat çeker. Nitekim Demokritos, daha çok Anaxogorascı bir çizgiyi takip ederken Leukippos, Parmenidesci bir çizgiyi takip etmiştir ve var olan şeylerin tek bir töze dayanmadığını, aksine bunların niteliksel anlamda türdeş olan ve bölünemeyen atomlardan müteşekkil olduğunu kabul etmiştir. Bunun yanında, *void* (boş uzay) meselesinde de Demokritos, Aristotelesci felsefede izlerini sürebileceğimiz bir fikir ortaya koymuştur. Buna göre birbirine zıt olan şeyler birbirlerini belirlerler. Şeyler bu boş uzay içerisinde sürekli bir devinim halindedirler ve bu devinime niteliksel özlerini katan şey, onların diyalektik bir zıtlık içerisinde olmasıdır. Özellikle Grekler'in atomculuk fikrinin taşıyıcılığını yapan Lucretius, *De Renum Natura (Doğa Üzerine)* isimli eserinde madde ile boş uzay (*void*) arasındaki ilişkinin, birbirini *nakz* eden nitelikte olduğuna, yani maddenin olduğu yerde boşluğun; boşluğun olduğu yerde ise maddenin bulunmasının imkansızlığına değinmiştir.¹³

Pek çok doğa filozofunun atomculuk hakkında yazmasına rağmen atomculuk teorisinin kurumsallaşmasını sağlayan Demokritos olmuştur. Nitekim, sonraki filozofların daha çok Demokritos'a referans vermeleri, bu durumu kanıtlar niteliktedir. Özellikle nedensellik düşüncesi bağlamında gelişen literatür, farklı aktarımlar üzerinden Demokritos'un şeylerin nedenlerini zorunluluğa (*necessity*) ve tesadüfe (*chance*) atfettiğini ortaya koymaktadır. Ancak Barnes, Demokritos'un bu fikrinin, fiziksel zorunluluğu reddetmekten daha ziyade, onun *teleolojik* nedensellikle yıldızının barışık olmadığını ortaya koyduğunun altını çizmektedir.¹⁴ Buna binâen, Demokritos'un doğada yer alan düzenliği açıklama girişimlerinde de bulunduğu görülmektedir. Özellikle onun atomculuk teorisinde, her ne kadar parçacık düzeyinde rastgelelik (*randomness*) hâkim olsa da, birbirlerine benzeyen atomların birbirlerini etkilediği ve bu şekilde dışsal bir düzenlilik durumun ortaya çıktığını iddia etmekte-

¹² Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000), 35.

¹³ Lucretius, *Lucretius on the Nature of Things*, çev. Cyril Bailey (London: Oxford University Press, 1948), 38-39.

¹⁴ J. Barnes, *The Presocratic Philosophers* (London and New York: Routledge, 1982), 423-6.

dir.¹⁵ Buna göre, nasıl ki benzer türde canlılar ve fiziksel nesnelerin bir arada kümelenmesi, toplanması gibi, benzer türde atomlar da bir arada kümelenirler. Örneğin gelgit olayının etkisiyle dalgaların çakılları taşınması sonucu birbirine fiziksel olarak benzeyen (sertlik, büyüklük, şekil açısından) çakıllar, bir arada kümelenirler.¹⁶ Atomlar da buna benzer bir hareket gösterirler. Taylor'a göre Demokritos'un mezkûr örnekleri vermesi, onun görünüşte düzenliliği devinen cisimlerin rastgele çarpışmaların bir tâli sonucu olarak açıklamaya çalıştığına işaret etmektedir.¹⁷ O halde Demokritos için dış dünyada var olan bir düzenlilikten bahsedilebilir, ancak bu düzenlilik, teleolojik bir düzenlilikten daha ziyade, rastgele bir düzenliliktir ve atomların içsel özelliklerinin oldukları hal üzerine bulunmaları, belirli yönlerde kümelenmelerini ve nitelik kazanmalarını sağlamıştır.

Atomculuk geleneğinin ikinci akımı ise erken Helenistik dönemde, Demokritos atomculuğunun yeniden gözden geçirilmesi sayesinde Atina'da 306 yılında Epikür (M.Ö 341-270) tarafından yeni bir okulun kurulması sonucu ortaya çıkmıştır. Epikür'ün Demokritos'un ortaya koyduğu atomcu teoriyi Demokritos'un öğrencisi olan Nausiphanes aracılığıyla öğrendiği zannedilmektedir.¹⁸ Epikür'ün Demokritoscu atomculuk anlayışına devrimsel eklemeler yaptığı düşünülmektedir. Özellikle *fizikalist* bir doğa anlayışından, metafizik bir atomcu anlayışa sıçrayışa ön ayak olduğu söylenebilir. Daha sonraki pek çok metafizik teorisi, bu noktadan hareket ederek ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda, Aristoteles'in Demokritos eleştirisine bir savunusu olarak atomcu teorinin bir *ethôs* şeklinde algılanmasını ve hedonist bir etik anlayışla birleştirilmesini salık verdiği düşünülmektedir.¹⁹ Bu durum, iki okul arasında bir farklılaşmaya sebep olmuştur. En basitinden, Epikür'e göre atomların isim-

¹⁵ David Furley, *The Greek Cosmologists: Volume I, the Formation of the Atomic Theory and its Earliest Critics* (Cambridge University Press, 1987), 76.

¹⁶ Sylvia Berryman, "Ancient Atomism" (Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2016)) (Erişim 14 Nisan 2021).

¹⁷ C. Taylor, "Nomos and Physis in Democritus and Plato", *Social Philosophy and Policy* 24/ (01 Temmuz 2007), 3.

¹⁸ David Konstan, "Atomism and its Heritage: Minimal Parts", *Ancient Philosophy* 2/2 (1982), 60-75.

¹⁹ Marx Karl H., *Demokritos ve Epikouros'un Doğa Felsefelerindeki Ayrım*, çev. Saffet Babür (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2001), 36-8.

lendirilmesinde temel etken, onların boyutları değil, bölünemez oluşlarıdır. Bundan dolayı Demokritos, en küçük yapı fikrini ön plana çıkartırken; Epikür felsefesinde atomların bölünemez oluşları ön plana çıkartılmıştır ve bu durum ilerleyen süreçte Epikürcü okulun temel doktrini haline gelmiştir.

Bir başka ayırım ise ‘oluş’ meselesinde ortaya çıkmaktadır. Demokritos’a göre düz hareket, oluşu ortaya çıkarırken Epikür için bu durum muhal mesâbesidedir. Oluşun ortaya çıkması için, belirli ölçüde bir yön değiştirme zorunludur. Fakat Epikür için rastlantısallık daha ön plandadır. Epikür’ün rastlantısal zorunluluk anlayışından yola çıkan bazı araştırmacılar, bu fikrin ilerleyen dönemde ahlâki anlamda bir relativist teorinin gelişmesine ve sınırlandırılmamış bir özgürlük düşüncesinin ortaya çıkmasına zemin hazırladığının altını çizmektedirler. Görüleceği gibi Epikür felsefesi- Karl Marx’ın da belirttiği üzere- atomcu teoriyi metafizik yorumlarla harmanlamış ve buradan yeni bir etik anlayışı doğurmuştur. Bu noktadan, iki atomculuk okulunun birbirlerinden farklılaştığı dikkat çekmektedir.²⁰

Her ne kadar yukarıdaki filozofların atomculuk teorileri arasında nüanslar mevcut olsa da, temelde buluştukları nokta; atomların, boyut ve şekil vb. kendilerine has içsel özellikler sahibi olan ve boşlukta (*to kenon*) gezinen yapılar olduğu ve bunların birbirleri ile etkileşimi sonucunda *oluş*’un ortaya çıktığıdır. Aynı zamanda bu filozoflar için evren, boş uzay ve maddeden öte geldiği için oluş ve tarih zamana bağımlı olarak değil; materyalist diyalektik içerisinde boş uzay ve cisimler arasındaki etkileşimden ortaya çıkar.²¹

Grekler’in doğa felsefesine bakıldığında öne çıkan ikinci teori *madde-form* teorisidir. Platon ve Aristoteles’te temellerini bulan bu felsefî yaklaşım, her fiziksel nesnenin bir maddesi ve bir sûreti (form) olduğu temel fikrinden yola çıkar. Bu anlayışa “Yunanca’da madde (hulê) ve form (eidos, morphê) kelime-

²⁰ Weber, Felsefe Tarihi, 89.; ayrıca bkz. Jan Opsomer, “In Defence of Geometric Atomism:: Explaining Elemental Properties”, Neoplatonism and the Philosophy of Nature Section: Neoplatonism and the Philosophy of Nature, ed. James Wilberding - Christoph Horn (Oxford: Oxford University Press, 2012), 147-73.

²¹ Friedrich Albert Lange, The History of Materialism (New York: New York: Routledge, 1879), 80-86.

lerinin birleşiminden oluşan *hilomorfizm* ismi verilmektedir.”²² Ancak Platon’un savunduğu form anlayışı ile Aristoteles’in savunduğu form anlayışı arasında keskin bir fark bulunmaktadır. İlkinin savunduğu formlar evrensel/küllî iken; ikincisinin savunduğu formlar tikel/ partikülerdir.²³ Bunun yanında Platon, pre-Sokratikler’in aksine *physis* (naturalist açıklama)’a değil, *technê* (teleolojik açıklama)’ye vurgu yapmıştır. Özellikle *Yasalar* eserinin X. kitabında bu durum açıkça ortaya konulmaktadır. Zira Platon burada, rastlantısal bir doğa anlayışı yerine, *technê*’den yola çıkarak teleolojik bir doğa felsefesi ortaya koymaktadır. Aynı zamanda Platon’un *Demiurge*’si de burada önemli bir rol oynamaktadır. Pre-Sokratik doğa filozoflarına bakıldığında, sahip oldukları atomculuk anlayışı içerisinde bu tür bir düzenleyici Tanrı fikrine rastlanmamaktadır. Zira onlar için alem kendi kendisinin sebebidir ve *ad infinitum* (sonsuz)’dur. Çünkü *ex nihilo* bir yaratım söz konusu değildir. Ancak Platon’un *Timaeus* diyalogu, evrenin yapısını açıklarken idealar ve formlar teorisini açıklamasının merkezine yerleştirir ve bunu yaparken de materyal olan dünyanın, kendisi materyal değişime tâbi olmayıp ancak onu mümkün kılan gerçekliğin, ideaların bir yansıması olduğu fikrini ortaya koyar. Bu materyal dünyada ise şekillendirici, düzenleyici bir Tanrı (*Demiurge*) rol oynamaktadır.²⁴ Bir başka açıdan bakıldığında, Platon’un duyu algısına karşın akla vurgu yaptığı dikkat çekmektedir. Bilhassa doğada sürekli bir akış söz konusudur ve duyu algımız, her zaman değişimden muzdarip olan nesnelere taalluk etmektedir. Sadece her şey akış içinde olmakla kalmamakta, aynı zamanda bizim aynı isimle adlandırdığımız nesnelere de hiçbir zaman özdeş olmamaktadır.

²² V Caston, “How Hylomorphic Can You Get? Comment on D. Charles, ‘Aristotle’s Psychological Theory’”, *Proceedings of the Boston Area Colloquium in Ancient Philosophy* 24 (2008), 30-49.; ayrıca bkz. Harold J Johnston, “Three ancient meanings of matter: Democritus, Plato, and Aristotle”, *Journal of History of Ideas* 28/1 (1967), 3-16.; İbn Sînâ’nın madde-sûret yorumu ve benzer aktarımlar için bkz. Rami Mahmud, *Fâtîmîler Döneminde Siyasî ve İdeolojik Bir Yapılanma: Kelamî Açıdan İsmâîlî İnanç Sistemi* (İstanbul: Post Yayın Dağıtım, 2020), 85-87.

²³ Gail Fine, “Plato and Aristotle on Form and Substance”, *The Cambridge Classical Journal* 29/ (1983), 23.

²⁴ Edward Grant, *A History of Natural Philosophy: From the Ancient World to the Nineteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 23-4.

Aristoteles açısından duruma bakıldığında ise nesnelere yine madde ve formdan oluşan yapılardır. Fakat madde pasif bir hâl üzereyken (*prope nihil-belirlenmemiş*) form aktif bir ilke şeklinde karşımıza çıkmaktadır. O halde nesnelere için değişimi mümkün kılan nedir? Aristoteles, değişim dört farklı sebep üzerinden açıklamaktadır. Diğer bir deyişle, maddî, formel, fâil ve gâî neden şeklinde karşımıza çıkan nedensellik skalası, nesnenin başından geçen değişimi açıklamak için filozofun sisteminde karşımıza çıkmaktadır. Buradaki dört nedene dayanan Aristoteles, *Fizik* kitabında, bu nedenselliklerden yola çıkıldığında yine nesnenin dört farklı değişim geçirdiğinin altını çizer: özsel, niteliksel, niceliksel ve son olarak mekânsal değişim.²⁵ Bunun yanında, Aristoteles için doğa teleolojik bir şekilde işler. Zira her şey bir amaca (*entelekheia*) doğru akar ve son gâyelerine doğru hareket eder. Görüleceği üzere Aristoteles felsefesi de tıpkı Platon'da olduğu gibi pre-Sokratik felsefe içerisinde gelişen parçacı doğa anlayışından farklılaşmaktadır.

Yukarıdaki iki ana akım arasındaki farklar bariz bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu makale, mezkûr farklılaşmadan yola çıkarak daha geniş bir portre çizmeyi amaçlamakta ve Galen'in element teorisinden başlayarak, ortaya koyduğu atomculuk eleştirisinin detaylarını sunmayı amaçlamaktadır. Galen, atomculuk eleştirisini yaparken Platon ve Aristoteles'i bir potada erittiğini düşündüğü Hipokrat felsefesinden çokça yararlanmaktadır. Bundan dolayı makale boyunca Hipokrat felsefesine de çokça atıflar yapılmıştır. Dikkatli okuyucu, Galen'in element teorisinin Aristoteles'in form anlayışı ile Platon'un madde anlayışının bir sentezi olduğunu da fark edecektir. Buna ek olarak, Galen'in senkretik bir felsefe kurmayı amaçladığını görülecektir.²⁶

1. Galen'in Suret (*eidē*), Karışım (*krasis*), Özellik (*poiotetes*), ve Madde (*hyle*) Anlayışı

Element teorisinden yola çıkarak Galen'in atomcu teoriyle yıldızının bir türlü barışmadığı rahatlıkla söylenebilir. Galen'in atomculuk eleştirisine geçmeden önce iki temel sorundan bahsetmek yerinde olacaktır. İlki, Galen *cor-*

²⁵ Aristoteles, "Physics", çev. R.P Hardie - R.K Gaye, Complete Works of Aristotle, Volume 1: The Revised Oxford Translation (Princeton University Press, 1984), 2.I.192b.9-II.

²⁶ Bu konuda bkz. Türker Küyel, "'Bilimin Felsefeye Dayandığı Görüşünün Bir Timsali Olarak Galenos'".

*pus'*unun geniş bir kitap yelpazesini ihtivâ etmesi ve bazı noktalarda kendisinin daha önce yazdığı eserlerdeki fikirleriyle çelişmesidir. Bundan dolayı da araştırmacıların eserler arası bağlantıları tespit edip bütüncül bir yapı ortaya koymaları zorlaşmıştır. ikincil olarak ise tarihsel süreç içerisinde Galen çevirilerinin doğal olarak belirli oranlarda farklılaşması ve orijinal metinlerin bazılarının kaybolması veyahut sadece çevrildiği karşı dilde mevcut olup, kaynak metinle karşılaştırma imkânımızın ortadan kalkmış olmasıdır. Bu mesele de ikincil metinler üzerinden geriye doğru bir inşa sürecini zorunlu kılmıştır. Zannediyorum ikinci durum, klasik dönem müelliflerinin paylaştığı ortak bir yazgıdır. Buna rağmen Galen'in eserleri, diğer pek çok eserlerle karşılaştırıldığında büyük oranda günümüze orijinal dilinde ulaşmayı başarmıştır. Yine de mezkûr zorluklar gözden kaçırılmamalıdır.

Element teorisinin bel kemiğini suret anlayışı belirlemektedir. Galen'in sûret anlayışı iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki üst düzey bedenler dediği bedenleri açıklayabilmek ve onların tanımını yapabilmek için aklımızın algıladığı ve bazen de icat ettiği formlardır. Özellikle canlı olan cisimlerin kavranmasında bu tarz bir form anlayışı öne çıkmaktadır. Diğer bir form çeşidi ise mantık şeması içerisine yerleştirilen cinslerin (genus) sınıflandırmasında iş gören formlardır. Billhassa sonuncusu Aristoteles etkisiyle şekillendirilmiştir. Galen'in form anlayışı, aslında dizayn, teleoloji anlayışını da belirlemektedir. O halde Galen için formlar sadece akılda var oldukları düşünülen sûretler değil, aynı zamanda dış dünyada karşılıkları olan yapısal kavramlardır. Bu bakımdan, insan bedeninin bir düzen ve gaye içerisinde kendini göstermesi aslında formunun daha mükemmel için yoğrulmuş olduğunu kanıtlar niteliktedir. Yani bedeni oluşturan biyolojik karışımların (bilindiği üzere *ahlât-ı erbaa* denilen sıvıların dengesi, klasik tıp ilminin bel kemiğini oluşturmaktadır) dengeli bir şekilde vücutta dağılımları ve farklı durumlara göre kendilerini yeni pozisyonlarda ve karışımlarda ortaya çıkarmaları, aslında bedende yer alan düzen ve biyolojik yapının mükemmelliğine işaret etmektedir. Burada görüleceği üzere Galen için formlar sürekli değişebilen, niteliksel (*qualitative*) yapılarıdır. Sadece bireyin bilişsel etkinliğiyle yakından ilişkili ol-

makla kalmamakta, fiziksel durumlardan da etkilenmektedirler. Bu açıdan formlar iki türlü etki ve etkilenmeye sahiptir denilebilir.²⁷

Peki, formların madde ile ilişkiye girdiği durum nedir? Bu durum, Galen'in eserlerinde biraz karışık ve dağınık şekillerde sunulmuştur. En azından Aristotelesci anlamda bir kesinlik yoktur. Zira Aristoteles'e göre madde elle tutulur bir şey, yani fiziksel bir yapı olmadığı için, form ve madde ilişkisi yine zihinde biten bir durumdur. Ancak Galen *Empirist*'lerden²⁸ de etkilendiğinden, madde onun için sırf zihinsel değildir. Fakat birkaç örnek, Galen'in, madde ve form arasındaki ilişkinin ortaya çıkışını nasıl anladığını göstermesi bakımından bizlere yardımcı olabilir. Galen embriyo üzerine tetkiklerinde, formun embriyo içerisinde yer aldığından ve anne-baba tarafından çocuğa aktarıldığından bahseder. Öyle ki, form maddenin içinde yer alır ve aktarılabilir özellik gösterir. Bu durum Aristotelesci anlayışla örtüşmemektedir. Yani zihinde var olanın dış dünyaya örtüşmesi (*eidōs* anlamında) Galen için problem teşkil etmemektedir. Diğer taraftan, idea kuramını öne süren Platon'a Aristoteles'in getirdiği eleştirilerle durum daha karmaşık bir hal almıştır.²⁹ Galen'in buradaki problemi nasıl çözdüğü sorusu akla gelmektedir. Galen'e göre mezkûr durum iki farklı zeminde ortaya çıkmaktadır. Yani formlar, madde ile iki farklı şekilde ilişkilendirilebilir. Bu süreç, *pneuma* (suret elementini içeren nefes-ruh) ile kan (yeterli maddesel ilkeyi içermesi sebebiyle); *ousia* (maddeci anlamda) ve onu şekillendiren imkân arasındaki ilişkidir.³⁰ *Eidōs*, farklı türde canlılar için değişen bir yapıya sahiptir. Her canlı kendi yapısı içerisinde bir *eidōs*'a sahiptir. Her birinin kendi içsel düzeni ve ona has fiziksel değerleri söz konusudur. Bu bakımdan, Galen için sûretlerin bilinmesi olduk-

²⁷ Inna Kupreeva, "Galen's Theory of Elements", *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement* 114 (2014), 170-172.

²⁸ Galen, dönemin tıp ekolleri üzerine yazdığı eserinde iki gruptan bahseder. Bunlardan ilki *empristler* diğeri ise Metodistlerdir. Bkz. Galen, "De Sectis ad Eos qui Introducuntur (Sects for Begginers)", çev. Richard Walzer - Michael Frede, *Three Treatises on the Nature of Science* (Massachusetts, Inidanapolis: Hackett Publishing Company, 1985), 11.

²⁹ Bkz. Ebû Bekir Râzi, eş-Şükûk 'alâ Câlînûs, thk. Mehdî Muhakkık (Tahrân: M'ahad el-Âli el-Âlemî lil Fikr ve'l Hadâratî'l İslâmî, 1993), 5.

³⁰ Galen, *Galen on the Usefulness of the Parts of the Body*, çev. M May (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1968). 17.1.; Lavinia Galli Milić, *Galen Et La Philosophie: Huit Exposés Suivis de Discussions* (Librairie Droz, 2003), 123.

ça önemlidir. Çünkü düzgün bir fiziksel tasvir yapabilmeyenin yolu formlardan geçmektedir. Bizim sıcak, soğuk ve serin olarak bir şeyin önüne sıfatlar getirebilmemiz yine *eidos* ile yakından alakalıdır. Galen için *eidos* sadece felsefesinin zeminini oluşturmakla kalmaz aynı zamanda tıbbi metodu için de hayattır. Yukarıda da bahsedildiği üzere, *edios* Galen için kesinlikle mücerred, yani soyut bir yapı değildir,³¹ aksine maddeye içkin olan bir şeydir.

Bunun yanında, Galen için muhtelif maddelerin ilk elden ortaya çıkması ve değişik özelliklere sahip olabilmesi *krasis* (karışım) kavramı ile açıklamaktadır. Fiziksel dünyada yer alan her madde, özellikle biyolojik anlamda farklı materyallerin bir araya gelmesi sonucu oluşmuştur. Maddeleri diğerlerinden ayıran onların suretleri değil, aksine karıştıkları diğer maddelere nazaran hangi yönlerinin daha baskın bir hal aldığıdır. Örneğin, bir maddenin sıcaklık özelliği, onun soğukluk özelliğine baskın ise o madde sıcak maddeler kategorisinde değerlendirilmelidir. Onun dış dünyada hangi suretlerde olduğu, o maddenin faslını bizlere sunmaz. Mantıksal anlamda asıl fasıl, ayırıcı özellikler olarak görülen sıcak, soğuk, kuru ve yaş arasındaki hiyerarşik baskınlık ilişkisidir.

Galen, burada Hipokratik gelenekten gelen sabit madde anlayışını benimseyerek kendince bazı metafizik tartışmalardan kaçınmaya çalışır. Dört element teorisini benimseyerek, Aristocuların tartıştığı 'boşluk' meselesinden kaçarken; fiziksel dünyayı bir süreç olarak görerek, maddenin boşluğu tamamen doldurup doldurmadığı, diğer bir deyişle âlemin boşluk kabul edip etmediği üzerine yapılan metafizik tartışmalardan kaçmaktadır. Dolayısıyla *krasis*, maddelerin yan yana sınıflandırılmasından daha ziyade, bu maddelerin sürekli olduğu bir karışım halinin temsil edilmesidir. *Krasis* sürecinde maddeler köklü değişikliklere de girebilirler. Bu bakımdan Galen için fiziksel dünya adeta bir deney tüpünün içerisinde temsil edilir. Fiziksel alemde yer alan değişim, *krasis* aracılığıyla olurken, Aristocu anlamda *energia-dynamis*'te olduğu gibi zamanda ve mekânda yer alan *apeiron* kuvve halindeki sürece atfedilir.

³¹ Galen, "Quod animi mores corporis temperamenta sequantur (The capacities of the Soul Depend on the Mixture of the Body)", Galen: Selected Works, ed. I Mueller, Corpus Medicorum Graecorum. Supplementum Orientale (Oxford: Oxford University Press, 1997a), 150-52.

Galen'in sisteminde yeni madde, belirli ayırıcı özellikleri aracılığıyla ortaya çıkarırken, bu maddenin en küçük yapı taşı, ayırıcı özelliklere hâiz olarak kendini ortaya çıkarır. Daha doğrusu, yeni bir madde oluştuğunda, *krasis* içerisine giren farklı maddelerin kendilerine ait özellikleri yine kendi bünyeleri için söz konusudur. Yeni madde, melez bir madde değil, *krasis* içerisinde özgünlüğünü koruduğu için saf bir maddedir. Fiziksel âlem bu şekilde bir süreç içerisinde kendini devam ettirir. *Krasis*, *telos*'un ön koşuludur. Maddeler kendi başına buyruk olarak belirli yapılar oluşturmazlar. *Krasis* sürecinin kaosta son bulması tahayyül edilemez. Çünkü küçük parçalar, geçirgen değillerdir ve süreç içerisinde kaos oluşturacak kadar birbirlerine karışmazlar. Daha ziyade, özgünlüklerini korudukları için kendilerinde bir gayelikleri (*end-in-itself*) söz konusudur.

Peki, Galen genel bir teori ortaya koymuş mudur? Stoacılar'dan ödünç aldığı '*krasis di' holōn*' kavramı ile ise yukarıdaki karışım olayını daha külli bir şekilde açıklamaya yeltenmektedir. Külli bir karışım manasına gelen bu kavram, karışım içerisine giren bedenlerin ve cisimlerin nasıl olup da bir mekâna hâiz olduklarını açıklar. Galen burada metafizik tartışmaların üstünü pek açmasa da, arazların (*poiotētes*) nasıl oluştuğunu ve yaşanan değişimin arazlar üzerinden olduğunu ve küllî karışıma bedenlerin değil, arazların girdiğini belirtir.³² Fakat burada karşımıza cevherler meselesi tekrardan çıkmaktadır. Galen cevherleri imkânlar (*dunameis*) üzerinden değerlendirir. Farklı cevherler sadece arazi olarak değil, aynı zamanda kendinde şeyler olarak da diğerlerinden ayrılırlar. Platon'un üçlü nefis teorisini örnek olarak karşımıza çıkarmaktadır. Galen, bu cevherlerin üçünü de birbirinden farklı cevherler olarak anlar. Çünkü her biri kendine ait bir *duname'*ye sahiptir.³³ Galen için cevherlerde mevcut olan değişim kapasitesi, arazlarda meydana gelebilecek değişimlere kıyasla daha önemlidir. Nitekim kendisi metafiziğini bu temel üzerine kurmuştur.

³² Galen, *De elementis ex Hippocrate (Elements According to Hippocrates)*, ed. & çev. Philip De Lacy (Berlin: Akademie Verlag, 1914), s.9,132.; Robert Vinkesteijn, "Mixing body and soul: Galen on the substance of soul in QAM and De Propriis Placitis", *Phronesis* 65 (2019), 224-246.

³³ Galen, *De Placitis Hippocratis et Platonis (The Doctrines of Hippocrates and Plato)*, ed. & çev. Philip De Lacy. VI.3, 375.; Galen, "Quod animi mores corporis temperamenta sequantur (The capacities of the Soul Depend on the Mixture of the Body)", 377.

Bir cevherin kendi başına imkânlarla sahip olması, Galen'in doğa felsefesini, bedenlerdeki bütün süreci, mekanik bir sürece atfeden Erasistratus (öl. M.Ö. 250 civarı) gibi atomistlere karşı kurmasında oldukça önemlidir. Çünkü bedenlerde yer alan farklı kapasiteler, bütün nedenselliğin topluca mekanik nedenselliğe indirgenmesini önlemektedir. Zira bu kapasiteler her bir cevherde veya bedende seçik (*distinct*) olarak kendilerini dışa vurmaktadırlar. O halde, bütün nedenselliğin, *dunameis* var oldukça mekanik nedenselliğe indirgenmesi düşünülemez. İmkân kendi içerisinde bir rastgeleliği, kendi başına buyrukluğu da barındırmaktadır. Doğa'da yer alan *telos* bu bakımdan mekanik bir *telos* değil, sürprizlere açık bir düzenliliktir.³⁴ Ancak bu durum bir kaos oluşturmak zorunda da değildir. Galen'in doğa felsefesi bir nevi bahis mesebesindedir. Güçlü olan ve akla en yatkın olan kapasiteler ve cevherler vasıtası ile *krasis* tarafından bir forma sokulan düzenin ortaya çıkması olduğu için Galen bütün kartlarını *telos*'tan yana oynar. Görüleceği üzere madde-form ilişkisi Galen'in doğa felsefesi içerisinde kendisini çok boyutlu bir zeminde ortaya koyar. Basitçe Platoncu idea teorisi ile açıklama yapmayan Galen, Aristotelesci suretlerle de pek hoşnut değildir. Madde ve form arasındaki ilişkiyi yine kendine has olarak geliştirdiği-Hipokrat etkisi her ne kadar bariz olsa da bir teori ile açıklar. Galen'in bu teorisi kapasiteler-imekânlar teorisi olarak da adlandırılabilir. Zira bir şeyi diğerlerinden seçik kılan bu kapasitelerin yapı taşlarında yer alan özellikleri olduğunu savunduğu için, nedensellik ve bağıntı meselesinde, ilkinin tercih eden Galen, fiziksel nesnellik üzerine daha çok yoğunlaşmaktadır. Ancak ortaya konulan bu anlayışın mekanik nedensellik olmadığı da artık aşikâr olmuştur. Bu açıklamanın temel problemi şudur: akıl yürütmede bir *devr* (*circular reasoning*) söz konusu olabilmektedir. Fakat burada dikkat edilmesi gereken nokta şudur: Her ne kadar Galen imekânlar meselesini revize edip önümüze koysa da, aslında temelde cisimlerin bir akış içerisinde geçirdiği değişimleri anlatması bakımından teorisi basit bir açıklama zeminine de indirgenebilmektedir. Fakat unutulmaması gereken nokta şudur: her ne kadar basit anlamda organların ve cisimlerin hareketleri açıklamada basit bir teori gibi görünse de oldukça tesis edici bir teoridir. Nitekim bir akıllı tasarımla da ilişkilendirilmesi, mekanik nedenselcilere ve atomculara karşı bir

³⁴ Galen, *De Facultatibus Naturalibus (On the Natural Faculties)*, çev. Brock A.J (London: William Heinemann, 2013).4-8.; Galen, *Galen on the Usefulness of the Parts of the Body*. IV.7.

savunu niteliğindedir. Temel doğası gereği sunmuş olduğu teori işlerliği yüksek bir teoridir.

2. Galen'in Doğa (phusis) Felsefesi: Elakhiston (Element) ve Minima (elakhista) Savunusu

Galen'in doğa felsefesi ve element teorisi dikkate alındığında gerek Epikür gerekse Demokritos'un atomculuğundan çok farklı anlayışa sahip olduğu görülecektir. Ancak dilsel çıkmazlar, metinlerde yer alan tutarsızlıklar ve de Galen'in element teorisinin atomculuğa benzemesi, pek çok kafa karışıklığını da beraberinde getirmiştir. Yakın zamanda Langermann, Galenci gelenek içerisinde yer alan çeviriler, şerhler, hâşiyeler vb. pek çok metinsel üretimin, hem atomcu görüşün desteklenmesine izin veren hem de bu durumun karşıtının öne çıkarılmasını mümkün kılan okumalarla dolu olduğundan bahsetmektedir.³⁵ Özellikle bu durum, yukarıda belirttiğim çıkmazların kanıtı olarak karşımıza rahatlıkla çıkabilir. Zira Galen'in eserleri, pek çok dile aktarılmıştır. Özellikle Arapça ve İbranice çevirilere yapılan eklemeler ve şerhler, metinlerin anlaşılmasını kolaylaştırmış ancak doğal olarak da bazı problemleri beraberinde getirmiştir. Nitekim Galen'in *minima* kavramının farklı şekillerde anlaşılması bunun bir örneğidir.

Arapça üzerinden yapılan aktarımlar ise, erken dönem Mütekellimûn arasında anti-Galen, daha doğrusu 'medikal-felsefe'³⁶ karşıtı bir eğilim ortaya

³⁵ Y. Tzvi Langermann, "Islamic Atomism and the Galenic Tradition", *History of Science* 47/3 (01 Eylül 2009), 277-295.

³⁶ Medikal-felsefe kavramı Hipokrat ve Galen'den sonra ortaya çıkan bir felsefe mesleğidir. Özellikle Galen bu noktada başı çekmektedir. Hatırlanacağı üzere iyi bir hekimin aynı zamanda filozof olması gerektiği üzerine yazdığı bir kitabı vardı. Burada büyük çoğunlukla Hipokrat'tan yararlanmaktadır. Galen'in eserlerinin İslam dünyasına intikali ve burada Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi filozoflar ve teologların bu eserlerle tanışıklık kazanması bu tarz bir felsefe yapılış yöntemini daha baskın hale getirmiştir. Ancak ilerleyen süreçte başta teologlar olmak üzere pek çok farklı düşünür medikal-felsefe yapılışından memnun kalmıştır denemez. Bilhassa atomculuğun öne çıkarılma çabaları ve Yeni-Eflâtuncu felsefenin etkisinin kırılmaya çalışılması medikal-felsefe akımına karşı bir gruplanmanın da fitilini ateşlemiştir Hatta erken dönem Mütekellim'in Galen felsefesiyle barışık olmaması ve Galen tıbbını dikkate almamaları (?) onları Hintli doktorlardan eğitim almaya itmiştir. Bu iddia Gregor Schwarb tarafından ortaya atılmıştır. Ancak Galen etkisi daha detaylı araştırıldığında bu tarz bir iddayı destekleyecek güçlü kanıtlar bulmak zordur. Bkz.: Gregor

çıkarmıştır. Bu minvalde Schwarb, Mutezile içerisinde atomculuğu savunanlar ile atomculuğa karşıt olanlar arasında başlayan tartışmanın Galen felsefesi ile yakından ilişkili olduğunu iddia etmiştir.³⁷ Bu kısımda Galen'in Epikürcü bir atomculuğu neden reddettiğini ve felsefî sisteminin Demokritoscu bir atomculuk anlayışını kabul etmeye elverişli olup olmadığına değinilecektir. Son olarak, Galen'in atomculuğu reddederken ortaya attığı 'acı argümanı' ı ortaya konulacaktır.

Galen'in *De Propriis Placitis* (Kendi Fikirlerim Üzerine) eserindeki beyanlarından yola çıkan bir okuyucu, Galen felsefesinin senkretik bir zemin üzerine inşa edildiği rahatlıkla fark edecektir. Daha önce element teorisi için böyle bir durum söz konusu olduğundan bahsedilmişti.³⁸ Zira kendisi, element teorisini iki karakter ihtiva eden bir bileşik yapı olarak sunmaktadır. Diğer bir deyişle, doğa felsefesini oluştururken çokça yararlandığı Aristoteles'ten ve hem felsefî hem de tıbbî bilgisine hayran olduğu, kendisini ideal bir model olarak sunduğu Hipokrat'tan yola çıkarak senkretik bir sistem inşa ettiği görülmektedir. Çağdaş araştırmacılar, müellifin element teorisi açısından Aristoteles etkisinin bariz bir şekilde karşımıza çıktığında hem fikir olsalar da, Hipokrat etkisi konusunda biraz daha temkinli yaklaşmaktadırlar. Daha doğrusu, mezkûr meselede Hipokrat etkisinin Galen eserlerinden direkt olarak çıkarılmaktan ziyade, çoğu zaman satır aralarından okunması gerektiği kanaatinde dirler.³⁹

Bilhassa, Galen'in *de Elementis ex Hippocrate* (Elements According to Hippocrates) eseri burada temel rol oynamaktadır. Bu eserde Hipokrat'ın fikirlerini, kendi felsefî zemini içerisinde yorumlamaya çalışan Galen, aslında Aristotelesci bir çizgi üzerinden bu yorumları yapmaya çalışmaktadır. Özellikle

Schwarb, "Early Kalām and the Medical Tradition", *Philosophy and Medicine in the Formative Period of Islam*, ed. Peter Adamson - Peter E. Pormann (London: The Warburg Institute, 2017), 104-170, 105. dipnot. 8.; ayrıca bkz. S. Pines, "A study of the impact of Indian, mainly Buddhist, thought on some aspects of Kalam doctrines", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 17 (1994), 182-203.

³⁷ Schwarb, "Early Kalām and the Medical Tradition" , 123.

³⁸ Bkz.: R. J. Hankinson, "Philosophy of nature", *The Cambridge Companion to Galen*, ed. R. J. Hankinson (Cambridge: Cambridge University Press, 2008) , 210-20.

³⁹ Kupreeva, "Galen's Theory of Elements", 153.

niteliksel (*qualitative*) bir element teorisini, parçacıklı (*corpuscularist*) element teorisine yeğlediği ve buradan da antik dönem atomcularıyla birlikte Bitinya (Bursa)'lı Asclepiades'e ⁴⁰ (öl. M.Ö.40) karşı apolojetik bir tavır aldığı dikkat çekmektedir.⁴¹ Ayrıca, bu şekilde yaparak niteliksel değişimi duyumsamanın temel ön şartı olarak kabul etmekte ve buradan da bir nevi literalist bir Aristotelesci okumanın ucundan tutmaktadır.⁴² Öte yandan, Stoacılar'ın element teorisine de karşı olan Galen, tümünden bir ruhçu (*pneumatist*) okumadan da haz etmemektedir. Zira Galen, bütünüyle özcü ve niteliksel bir teori ile de aynı çizgi üzerinde değildir. Bundan dolayı, element tahlili daha çok elementlerin Aristotelesci ilk madde (*prime-matter*) tarafından oluşturulan ve nitelik ile nitelik veren temel mesned yapısına dayanan, basit yapılar şeklinde anlaşılmasını salık vermektedir.⁴³

Galen'in element teorisini geliştirmesine imkân sağlayan etkenlerden birisi de kendisinin Roma'daki entelektüel hayata, özellikle buradaki tıp ve felsefe tartışmalarına dâhil olmasıdır. Ayrıca Galen'in Roma'ya ikinci seyahati ve burada bir süre konaklaması, bilhassa *medikal-felsefe* programı üzerinde çalışmaya başlamasına ve *naturalist-rasyonalist* bir zemin kurmak için belirli eserleri kaleme almasına imkân sağlamıştır. Element teorisi de burada yazdığı eserlerin bir sonucudur denilebilir. Zira temel fikirler, daha çok bu eserlerden neşet etmiştir. Galen copusuna bakıldığında bu durum hemen dikkat çekmektedir. Nitekim burada; *De Elementis ex Hippocrate*, *De Naturalibus Facultatibus*, *De Foetuum Formatione* ve son olarak *De Usu Partium* eserlerini yazmıştır. Galen'in mezkûr kitaplarında karşımıza çıkan en önemli mesele doğal teleoloji fikridir. Pek çok açıdan yukarıdaki kitaplarda sunulan görüşlerle dirsek tema-

⁴⁰ Asclepiades, Galen'in kendisinden çokça bahsettiği kişilerden biridir. Galen, Roma'da hekimlik yapmaya başlayana kadar burada hakim olan paradigma Asclepiades'in kurmuş olduğu paradigmadır. Miladi 164 yılında Galen'in Roma'da etkisinin artmasıyla birlikte Asclepiades'in etkisi büyük oranda kırılmıştır denilebilir.

⁴¹ Bkz. Galen, Kitâb Ğalînûs fî l-Ustûqussât 'alâ ra'y Abuqrât (De elementis ex Hippocrate), thk. Muhammed Selîm Sâlim, çev. İshak b Huneyn (Kahire: al-Hay'a al-mişriya al-'amma lil-kitâb, 1986), 9-15.

⁴² H. von Staden, "Teleology and Mechanism: Aristotelian biology and early Hellenistic medicine", *Aristotelische Biologie: Intentionen, Methoden, Ergebnisse*, ed. W Kullmann - S Föllinger (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1997), 183-208, 183-90.

⁴³ Galen, Kitâb Ğalînûs fî l-Ustûqussât 'alâ ra'y Abuqrât (De elementis ex Hippocrate), 10.

sında olan bu fikir, Galen'in element teorisiyle yakından ilişkilidir. Daha doğrusu, 'ahlât (humouralism)' fikri ile yakından bağlantılıdır. Zira, daha önceki kısımlarda da defâatle altını çizmeye çalıştığım üzere element teorisi karışım (krasis) teorisi ile birlikte Galen fizyolojisinin temellerini oluşturmaktadır. *De elementis ex Hippocrate* kitabında Galen, Hipokrat'ın *Natura Hominis* kitabı bağlamında kendi teorisini ortaya koymaktadır. Zira Galen'in yaptığı atıflara bakılırsa mezkûr risale Galen için oldukça önemlidir. Roma'da bulunduğu sırada burada yer alan Empristler'e karşı, ve Empristlerin ortaya attığı tıp felsefesine karşı, Hippocrates'in yukarıdaki eserini bir nevi kalkan olarak kullanmaktadır. Daha sonra Galen bu eser üzerine üç farklı şerh yazmıştır (*De Elementis, In Hippocratis De Natura Hominis* ve kayıp olduğu bilinen başka bir eser).⁴⁴

De Natura Hominis, Galen'in şerhlerinin en detaylı olduğu eserdir. Zira bu eserin ilk kısmı, oldukça teorik olup Hipokrat'ın filozofların meşhur dört element teorisinin kabul edip etmediğinin tartışmasını sunmaktadır. Galen burada pek çok yerde olduğu gibi- apolojetik bir tavır takınmaktadır. Ayrıca, J. Jouanna'nın da belirttiğine göre Hipokrat'ın filozofların element teorisini benimseyip benimsemediği hala tartışmalıdır.⁴⁵ Bunun yanında, eserin Hipokrat'a ait olup olmadığı konusunda da tartışmalar süregelmiştir. Mesela eserin Polybus'a atfedildiği de bilinmektedir.⁴⁶ Ancak bu meselede Galen oldukça pragmatik bir yaklaşım benimsemektedir. Kendisine göre temel referans çerçevesi eserin Polybus'a ait olup olmadığı konusunun, içerisindeki görüşler Hipokrat'a dayandığı müddetçe sıkıntılı olmamasıdır. Mesela şöyle aktarmaktadır:

Öte yandan, bu kitabın Hipokrat'ın meşru bir eseri olduğunu gösterdiğimde bunları- element teorisini- ziyadesiyle dile getirmişt看im. Açıkçası eserin bu yönüyle- kime atfedilip atfedilmeyeceği tartışmasıyla- pek ilgilanilmemelidir. Bunun yerine, muhtevasının doğruluğu ele alınıp titiz bir incelemeden geçirilmelidir. Bunu daha önce *De Elementis ex Hippocrate'* için yapmıştık. Ancak buna rağmen, eğitilmiş kimseler arasında meşhur ve

⁴⁴ Kupreeva, "Galen's Theory of Elements", 153.

⁴⁵ J Louanna, "La lecture du traite Hippocratique de la Nature de L'homme par Galen", Le commentaire entre tradition et innovation, ed. M.O Goulet-Caze (Paris, 2000), 273-299, 279-299. aktaran, Kupreeva, "Galen's Theory of Elements" , 154.

⁴⁶ Kupreeva, "Galen's Theory of Elements", 153.

kıskanç olanlar, bu eserin Hipokrat'a ait olmadığını iddia eden tatsız bir argüman öne sürdüler...⁴⁷

Galen, özellikle bu eseri yazdığı sıralarda hâlihazırda farklı eserlerin ki-me atfedileceği konusunda başka tartışmalar olduğundan da bahsetmektedir. Özellikle kendi döneminde, gerek İskenderiye'den getirilen eserlerin gerekse Bergama'da bulunan eserlerin büyük bir titizlikle incelenip kaydedildiğinden bahsetmektedir. Belki de dönemin *zeitgeist*'ine uyularak yukarıdaki eserin Hipokrat'a ait olup olmadığı tartışması başlamıştır. Bu bakımdan tartışma çok ciddi derecede belirsizliklerin olduğu şekilde okunmamalıdır. Buradan yola çıkarak da rahatlıkla söylenebilir ki Galen, gerek Hipokrat, gerekse dönemin entelektüellerinden yararlanarak senktetik bir element teorisi geliştirilmeye çalışmıştır. Ancak kendi teorisi, o dönemde Roma'da otoriteleri hala baskın olan diğer gruplarla yaptığı diyalektik tartışma sonucu son şeklini alabilmiştir.

Galen, element fikrini sadece Empristler'e karşı geliştirdiği argümanlarla nihayetlendirmemektedir. Bundan daha ötesine giderek dönemin iki farklı medikal-felsefe okulunun görüşlerini bir tarafa; filozofların görüşlerini bir tarafa ayıklayarak, sonuncu grubun element teorisini Platoncu yapı içerisinde, kozmik bir anlayış bağlamında harmanlayarak sunmaya çalışmaktadır. Aynı zamandan Galen, yukarıdaki grupların kendi aralarında sahip olduğu paradigmasal nüansların da farkındadır. Hepsini bir kefeye koyup yargılama girişiminde bulunmaz ama ona rağmen eleştirilerinin setliğini büyük oranda koruduğu söylenebilir. Bundan ötürü Galen, atomculuğu ve element teorisini işin en nihayetinde birbirlerinden farklı yapısal sistemler olarak sunma eğilimindedir. Sadece sonuçlandırmasını bu şekilde yapmaz, aynı zamanda bu grupların kullandığı kavramsal zeminin de birbirlerine yakınsanamayacağı fikrindedir.⁴⁸ Mesela Asclepiades'in parçacı felsefeyi savunduğunu iddia etse de, kendisinin atomcu olmadığı kanaatindedir. Öte yandan ruhçu felsefeyi (*pneumatist*) savunan kimselerin ise *hilt* teorisi kabul ettiğini ve bu bakımdan

⁴⁷ Galen, Galen On Hippocrates' On the Nature of Man, çev. J.W Lewis (Londra, ts.) (Erişim 10 Mart 2021),106-7.

⁴⁸ Inna Kupreeva, "Aristotelian dynamics in the 2nd century school debates: Galen and alexander of aphrodisias on organic powers and movements", *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 47/ (22 Şubat 2011), 71-95.

elementlerin niteliksel bileşkelerden oluşan yapılar olduğunda hemfikir olduklarının altını çizmektedir. Galen burada, parçacı felsefeyi savunanlara ve genelde atomculara karşı geliştirdiği etkileşimsel doktrinlerini daha çok, Aristoteles'in niteliksel değişim modeline dayandırmaktadır. Çünkü Galen için Aristoteles'in ortaya koyduğu bu fikir, canlılık meselesinde oldukça önemlidir. Hatta Galen için bu teori, hissetme melekesinin temel yapı taşı oluşturmaktadır. Daha doğrusu, canlılarda mevcut olan hissetme melekesinin düzgün bir şekilde ortaya konabilmesi ve anlaşılması için oldukça önemlidir. Mesela Galen, Hipokrat'tan şu pasajı alıntılanmaktadır:

Bütün özler (dört sıvı) her zaman insan bedeninde hâzır ve nâzır olarak bulunurlar. Ancak bunlar, niteliksel özelliklerine göre farklılık gösterirler. Hepsi, kendi karakterine göre davranma eğilimindedir. Bir sene (zaman dilimine yayılması açısından elementlerin değerlendirilmesi yapıyor), bu sıvıların hepsinin de belirli oranlarda payını alır: sıcak, soğuk, kuruluk ve ıslaklık. Bunların hiçbiri, bütün hepsinin bu dünyanın düzeninde birlikte var olmadığı bir durumda, tek başlarına bir saniye bile var olamazlar. Diğer taraftan, hepsi aynı zarûriyet tarafından şekillendirildiği için ve birbirleri aracılığıyla geliştiği için, vaktâki biri ortadan kalktı, geri kalanların hepsi de ortadan kalkardı. Aynı şekilde, eğer ki bu ilk bedensel sıvılardan biri insandan eksilseydi, hayat son bulurdu. Nasıl ki bir sene sırasıyla kış, bahar, yaz ve sonbahar tarafından yönetiliyorsa; insan bedeni de sırasıyla beden balgamı, kan, sarı sıvı ve onu takip eden kara sıvı tarafından yönetilir.⁴⁹

Galen burada, bir senenin geçirdiği değişimlerden bahsederken, bu iklimsel değişimlerin birbirlerini belirli bir sırayı gözeterek izlediğinin altını çizmektedir. Aynı şekilde insan bedenindeki sıvıların, yani elementlerin durumuna ve sırasına göre insan, belirli fizyo-psikolojik hallere ve mizaçlara bürünmektedir. Aynı zamandan Hipokratik gelenek içerisinde bu sıvılar, canlılığın da temel ön koşullarıdır. Bunların bedende, aynı zamanda ve aynı oranlarda mevcut olması yaşamın devamlılığının ön koşuludur. Yani insan bedeni,

⁴⁹ Galen, *In Hippocratis de natura hominis (Commentary on Hippocrates)*, ed. & çev. J Mewaldt (Berlin, 1914). çev. J.Chadwick, W.N.Mann. XV.49.8-50 K: 27.20-27. aktaran Kupreeva, "Galen's Theory of Elements", 159.

basit parçaların farklı formlar alarak oluşmasından ve hareket etmesinden ibaret bir oluşum değildir. Belirli hissedilirlerin insanda zühûr etmesi için sıvısal dengenin sıralı akışının düzgün bir şekilde işlemesi zorunludur. Galen'in ruhçulara ve parçacı fizyolojiye yönelttiği temel eleştirilerden biri budur. Zira onlar için bu tarz bir düzenlilik söz konusu değildir. Daha doğrusu, belirli bir parçanın rastgele hareketinin insan mizacı üzerinde etkili olması söz konusu olamaz. Çünkü X atomunun nasıl olup da Y fizyo-psikolojik olayını ortaya çıkarabileceği açıklamaya gereksinim duymaktadır. Öte yandan, ruhçuların aksine, bedensel durumların gözlenebildiği ve tahlil edilebildiği de aşikardır. Daha doğrusu, insana dair pek çok şey yine bedensel, fizyolojik durumlarla açıklanabilmektedir. Bundan dolayı Galen'in element teorisinde daha *ahlât-ı erbaa* fikrini benimsediği ortaya çıkmaktadır.

Yukarıdaki eleştirilere ilaveten Galen, ruhçulara karşı ikinci bir argüman öne sürer. Bu argüman daha çok tıp biliminin; doğadaki oluşların gözlemlenmesine dayanan, rasyonel-felsefî bir edim olduğunu iddia edenlerle, *okkült* ilhâma başvurulmasının absürt olduğunu savunanlar arasında bir uzlaşşı üzerinden yürütülür. Tabii ki burada Hipokratik gelenek içerisinde olanlar ilkinin ciddi şekilde savunurlar. Bu polemğin en önemli metinlerinden biri *On Ancient Medicine* kitabıdır. Zira burada Hipokratçı olduğundan dem vuran yazar, tıbbın bağımsız bir disiplin olarak kendini kurmasını ve metodik olarak felsefeden bağımsızlaşması gerektiğinin altını çizmektedir. Ancak Galen bu fikri abesle iştigal etmek mesâbesinde değerlendirir.⁵⁰ Hatta kendisi, bu görüşü çürütmek için bir kitap da yazar.⁵¹

Diğer bir mesele ise doğa ile insan bedeni arasındaki ilişkidir. Rasyonalist doğa, felsefî çerçeve olarak alındığında, insan bedeni ile doğa arasında element bakımından ilişkinin ne yönde olduğu sorusu oldukça önemli bir soru olarak özelliğini sürdürmektedir. Galen, insan bedenini oluşturan elementlerle doğayı oluşturan elementlerin aynı olduğuna kâni gözükmektedir. Bu nokta, yukarıda belirttiğim temel iki açıdan dikkate alındığında, Galen'i ruhçu-

⁵⁰ Mark Schiefsky (ed.), *Hippocrates On Ancient Medicine* (Translated with Introduction and Commentary), çev. Mark Schiefsky (Brill, 2018), 66.

⁵¹ Bkz. Galen, "Kitâb'ul Câlinûs fî ennehû yecibû en yekûne et-tabîb el-fâdîl feylesüfen (Erdemli bir hekimin filozof olması gerekir)", çev. Huneyn b.İshâk - Mübahat Türker Küyel, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* V/1 (1988), 501-524.

lardan ayıran önemli bir kavşaktır. Fikirlerini daha da kuvvetlendirmek için Aristocu teoriye dayanan ikinci bir savunma hattı kuran Galen, insan bedenini oluşturan basit yapıların kozmik bedenleri oluşturan yapılarla özdeş nitelik taşıdığından bahsetmektedir. Üstelik, bu benzeşimin mantıksal çerçevesi ise nitelikler üzerinden değil, cevherler üzerinden şekillendirilmektedir. Bu iddia da ruhçuların görüşleriyle açıkça tezatlık içerisindedir. İki meselede de Aristotelesçi hava, toprak, ateş ve su elementlerinin çiftlik ilişkilerinden yararlanan Galen, bu elementlerin bir araya gelişlerinin, organizmanın en temel yaşam formunu oluşturduğunu iddia etmektedir. Aristoteles, *Canlıların Uzuvarları Hakkında* eserinde şöyle demektedir:

Üç farklı yapı ayırt edilebilir. İlk olarak, bazılarının element dediği yapıyı öne sürebiliriz (toprak, hava, su, ateş). Belki de 'kuvvetten dolayı' ifadesini kullanmak, element ifadesini kullanmaktan daha evlâdır... bütün kuvvetleri değil de, daha önce ismi zikr edilenlerden bahsediyoruz (GC 2.2). Rutubet, kuruluk, sıcaklık ve soğukluk, mürekkep bedenlerin-yapıların-maddelerindirler. Diğer yandan, başka fasıllar bunları takip eder. Örneğin: ağırlık ve hafiflik, sıklık ve gevşeklik, pürüzlü ve pürüssüz olma ve bedenin diğer benzer bileşkenleri... ikinci tür yapı ise, ilkenden türetilen yapıdır; yani hayvanların mürekkep, kemik, et vb. uzuvları gibi. Üçüncü ve sonuncusu ise mürekkep olmayan uzuvlardır. Mesela yüz, el ve bunun benzeri gibi.⁵²

Galen'in de yukarıdaki hiyerarşiyi kabul ettiği dikkatlerden kaçmamalıdır. Ancak burada iki farklı okumaya imkân tanıyan bir muğlaklık olduğu açıktır. Görünüşe bakılırsa Aristoteles'in belirttiği ilk kategori kendi fikri değildir. Zira burada 'bazılarının iddia ettiği üzere' ibaresi dikkat çekmektedir. Bunun yerine, filozoflar için daha üst mertebede olan ikinci kategoriye işlerlik kazandırdığı ortadadır. İkinci kategori altına düşen elementler fikri ise, Galen'in yorumlamaları ile aynı çizgidedir. Hipokrat'ın fikirlerinin belirli ölçüde muğlaklıklar içermesi Galen'i elementler konusunda daha çok Aristotelesçi teoriye yaslanmaya götürmüştür. Ancak Hipokrat'ın görüşünü de oldukça pragmatist bir yaklaşım belirleyerek empristlere, Atomculara ve son olarak da

⁵² Aristoteles, *On the Parts of Animals*, çev. William Ogle (London: K. Paul, French & co, 1882), II.1, 646a13-24.

ruhcu-maddeci'lere karşı kullanmaktadır. Aristoteles'e göre bunların basit bedenler olmadığı-Galen de aynı fikri savunmuştu- daha ziyade basit nitelikler olduğu ise açıktır.

Sonuç olarak, her ne kadar Galen Hipokratik tıp anlayışına ve Aristotelesci element teorisine kendi görüşlerini de katarak bunları birbirlerinin potasında eritmeye çalışsa da, ortaya koyduğu teorinin tamamen özgünlüğünden bahsedilemez. Bunun yerine- diğer pek çok şeyde olduğu gibi- senkretik bir element teorisi karşımıza çıkmaktadır. Galen bu teoriyi ortaya atarken, Roma'daki entelektüel canlılıktan da yararlanmıştı. Zira yukarıda belirtilen gruplara karşı kendini konumlandırmaya çalışması ve onların aleyhine Hipokrat'ın medikal felsefesini de kullanarak bir diskur geliştirmesi, bu diyalektik ilişki içerisinde kendisini ortaya çıkarmasına imkân tanımıştır. Acı argümanı olarak bilinen eleştirisini de bu zemîn üzerinden geliştirmiştir. Aşağıda bu konu hakkında detaylı bilgi sunulacaktır.

2.1 Atomculuk Eleştirisi: Acı Argümanı

Daha önce de üzerinde durulduğu üzere *De elementis ex Hippocrate* ve *De Usu Partium* isimli eserler, Galen'in atomcu teoriye karşı öne sürdüğü itirazları en çok ihtiva eden eserlerdir. Her ne kadar diğer eserlerinde de bu eleştirilere rastlamak mümkün olsa da, yukarıdaki iki eserde ortaya koyduğu görüşler, *telos* savusunun bel kemiğini oluşturmakta ve atomculuğa karşıt bir tavır, bir karşı konumlandırış şeklinde tezâhür etmektedir. Galen'in burada sentezci görüşü terk ederek, daha net bir tavra sahip olduğu görülmektedir.

Yine Hipokrat'tan yola çıkan Galen, müellifin *De Natura Hominis* kitabından yararlanmaktadır. Çünkü kendisine göre Hipokrat, kendi zamanında mevcut olan *monist* (tekilci) fikirleri eleştirenlerin başında gelmektedir. Buna göre Galen, Hipokrat'ın mezkûr kitabında insan doğası üzerine yaptığı tartışmanın bir ucundan tutarak, *De Elementis* kitabında bu tartışmayı daha sofistike hale getirmeye çalışmaktadır. Fakat burada atomculuk eleştirisinin temel çatisı literatürde '*acı argümanı*' olarak yer edinen argümandır. Bu argüman, neredeyse tamamen element teorisine yaslanırken, monistik bir bakış açısını kabul etmemeyi salık verir. Daha doğrusu, insanın pek çok *krasis* (karışım)'in bir araya gelmesi sonucu oluştuğunu ve doğanın ona bu yolla avantaj sağladığının ilk elden kabul edilmesine dayanır. Öte yandan argümanın temel ze-

mini sanıldığına aksine tümünden felsefî argümantasyona dayanmaz. Fizyoloji ve farmakoloji tartışmaları, acı argümanının öne sürülmesinde rol oynayan etkenler olarak değerlendirilebilir. Buna göre argüman şu şekilde basit mantıksal akıl yürütmeye çevrilebilir:

ö.1. Eğer insan bir şeyden (atom) oluşmuş olsaydı acı hissetmezdi

ö.2. İnsan acı hisseder

s. O halde insan bir şeyden (atom) oluşamaz.

Yukarıdaki akıl yürütme Hipokrat'ın şu fikrinden yola çıkılarak oluşturulmuştur: "Ben derim ki eğer insan tek bir şeyden müteşekkil olmuş olsaydı hiçbir zaman acı hissetmezdi, çünkü bu durumda onda acıya sebep olacak bir şey olmazdı."⁵³ Benzer fikir, Mu'tezilî kelimacı Rükneddin el-Melâhimi (öl.1141) tarafından Galen'e atfedilmektedir:

Galen, Hipokrat'ın dört niteliksel element (tabâi) fikrini ortaya koyan ilk kişi olduğunu iddia etmektedir. Buna delil olarak ise, eğer insan bir niteliksel elementten müteşekkil olmuş olsaydı, hasta olmasının imkânsız olmuş olacağını, şayet hasta olmuş olsaydı, onu iyileştirebilecek bir tek ilacın olacağını öne sürmektedir. Bu meselede Nevbahtî şöyle demiştir: Galen'e şu sorulmalıdır; neden insan, belirli durumlarda değişime tabii olan ve farklı niteliksel modifikasyonlara uğrayan bir elementten müteşekkil olmasın ki? Tıpkı hastalıkların ortaya çıkması ve onları iyileştiren ilaçların da doğası itibariyle farklılaşması durumunda olduğu gibi...⁵⁴

Bu meselede Hipokratik düşünceyi sentezlemek ve kendi fikrini geliştirmek için Galen, Epikür, Demokritos ve Asclepiades gibi düşünürleri tek bir çatı altında toplamaktadır. Bu kimseleri tek bir çatı altında toplamasını mümkün kılan temel fikir, hepsinin elementlerin suret ve kuvve bakımından değişmediğini iddia etmeleri, yani monistik bir tutum sergilemeleridir. Fakat Epikür üzerine okuma yapanlar muhtemelen bu fikre itiraz edeceklerdir.

⁵³ Galen, *De elementis ex Hippocrate (Elements According to Hippocrates)*. I.416.9 K: 60.1-3, De Lacy. Aktaran.Kupreeva, "Galen's Theory of Elements", 162. Ayrıca bkz. Galen, *Kitâb Ğâlinûs fi l-Uştuqussât 'alâ ra'y Abuqrât (De elementis ex Hippocrate)*, 14.

⁵⁴ Rükneddin ibn Muhammed El-Melâhimi, *Kitâb'ul Mûtemed fi Usûlî'd-din.*, nşr. Wilfred Madelung (Londra, 1991), 602.

Çünkü Epikür'e göre elementler (atomlar) yapı ve şekil bakımından farklılaşmaktadır. Ancak Galen'in burada ortaya koyduğu itiraz dışsal suretlerle alakalı değildir. Bundan ziyade, özsel niteliklerin bir olarak kabul edilmesine itiraz etmektedir. O halde, buradan itiraz getirilmesi kanaatimce makul değildir. Aynı şekilde Galen'in elementler meselesinde ortaya koyduğu değişim fikri, herhangi bir değişim fikri değildir. Kendisi, niteliksel değişimi mümkün kılan bir süreçten bahsetmektedir. Benzer bir bakış açısı, Platon'un *Parmenides* ve *Theaitetos* diyaloglarında da bulunabilir.⁵⁵ Daha açık bir şekilde ifade edilecek olursa, atomcu teori, özü itibarıyla homojen bir yapı sunmakta ve her türlü modifikasyon ve değişime kapalı bir sistem gibi anlaşılmaktadır. En azından Galen için durum bu şekildedir.⁵⁶

Bunun yanında atomcu teori, kalite (nitelik) noktasında elementlerin aynı olmasını salık vermektedir. Bu durum da Galen'in hoşuna pek gitmez ve bizzat bu özelliklerden dolayı atomcular neden acının ortaya çıktığını, niçin farklı acı türlerinin olduğunu ve bunların farklı tedavi yollarının olduğunu açıklayamazlar. Galen, atomcu teorisinin ortaya koyduğu 'nitelik' meselesini renklerin algılanması üzerinden değerlendirmektedir. Buna göre Galen, Demokritos'u şöyle okur:

Doğrusu Demokritos; renk, acı, tatlı vb. şey(?)lerin konvansiyonel (uzlaşım sal nitelikler) olarak belirlenmiş şeyler olduğu fikrindedir. Gerçekte atomlar ve boşluk (*void*) vardır. Aynı zamanda Demokritos, algılanabilir niteliklerin, atomların bir araya gelişinin bir uzantısı olduğundan, onları algılayan öznel olarak bize ilenekselle olarak göründüklerinden bahsetmektedir ve doğaları gereği aslında hiçbir şeyin beyaz, siyah, kırmızı, acı veya tatlı olmadığını ortaya koymaktadır. Burada konvansiyonel kelimesi şu anlama gelmektedir: Doğaları gereği şöyle veya böyle olanlar değil;

⁵⁵ Platon, *Parmenides*, çev. Saffet Babür (İmge Kitabevi Yayınları, 2018). 138C3. Ayrıca bkz.:Platon, *Theaitetos*, çev. Birdal Akar (Bilgesu Yayıncılık, 2017). 182D2-5.

⁵⁶ Bu noktada kelimelerin ortaya koyduğu "araz" teorisi, değişim meselesini büyük oranda çözmüştür denilebilir. Ancak Galen'in eleştirisi kendi döneminin entelektüel tartışmalar bağlamında değerlendirilirse daha sağlıklı bir okuma yapılabilir. Fakat kelimelerin geliştirdikleri teori, tartışmamız bağlamında ele alındığında oldukça orijinal bir çözüm olduğu dile getirilmelidir.

*alışkanlığımıza tâbi olan, algılayana göre anlam kazanan olarak karşımıza çıkanlar...*⁵⁷

Görülebileceği üzere Galen, atomcu teoriyi savunan bütün düşünürleri Demokritos üzerinden bir araya toplamaya çalışmaktadır. Ancak bu düşünürlerin de kendi aralarında nüanslara sahip olduğu inkâr edilemeyecek bir gerçektir. Mesela algılanan niteliklerin bütün atomcular için aynı olduğu tartışmalı bir meseledir. Daha önce de belirttiğim üzere, Epikür bu noktada diğerlerinden ayrılmaktadır ve geliştirdiği teori nispeten daha farklıdır. Epikür'ün *Herodotus'a Mektup* isimli eserinde, ilineklerin mevcutlardan ayrılmaması gerektiğini, beden kalıcı doğasını onlar sayesinde kazandığını ve ilineklerin, odak noktaları ve ayırt edici özelliklerinin olmasını sağlayan özsel suretleri olduğundan bahsetmektedir. Ancak burada cevaplanmadan bırakılan mesele, Epikür'ün hangi dereceye kadar yukarıdan aşağı doğru olan, daha doğrusu zihinsel durumlar olarak adlandırılabilir üst-düzyer nedenselliği kabul edip etmediğidir. Fakat Galen bu meselede yeteri kadar bilgi vermez. Bu noktada Lucretius'un *De Rerum Natura* eserine bakmak yararlı olabilir. Lucretius burada, Anaxagoras'a karşı ve dahi ismini vermediği bazı filozoflara karşı çok katmanlı bir argüman geliştirmektedir. Makroskobik düzeyde hissedilen niteliklerin, muhtelif özellikleri olmayan, basit atomlardan ortaya çıktığını iddia eden Lucretius, algılama meselesinde de, bu yapıların belirli atomik bileşimlerden ibaret olduğunu ve bunların atomların kendilerinde olandan başka bir zihinsel nitelikler dolayısıyla olmadığından bahsetmektedir:

Bu meselede, hatırlamakta zorluk çekmeyeceğini umarak, bilâistisna duyumsamalarımızın, algılanan şeyleri mümkün kılan özler tarafından mümkün kılındığını söylemediğimi; fakat bunlar kadar küçük (atomlar) olan yapıların, duyumsamayayı nasıl mümkün kıldığını, bunların şekillerinin nasıl olduğu ve hangi durumda olduklarını ortaya koymanın önemi haiz olduğunu söylüyor oluşumdur.⁵⁸

⁵⁷ Galen, *De elementis ex Hippocrate (Elements According to Hippocrates)*. I.417K:60.8-15. Aktaran. Kupreeva, "Galen's Theory of Elements", 163.

⁵⁸ David N. Sedley, *Lucretius and the Transformation of Greek Wisdom* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 151.

Yukarıdaki pasajdan, makroskobik ve mikroskobik düzeyde yer alan farklı nitelikler ve ilinekler arasında, mikroskobik olanların ilkinin öncelediği sonucu çıkmaktadır. Bir başka yerde Galen şu şekilde aktarmaktadır:

O halde bütün atomlar- küçük yapılar olduklarından- niteliksiz bir öze sahiptirler ve boşluk öyle bir yerdir ki onda atomlar aşağı yönde taşınırlar. Hepsi, çoğu zaman bir şekilde birbirleri içerisine geçerler ya da çarpışırlar: bu olay sayesinde birbirlerinden ayrışırlar veya birbirleriyle birleşirler. Yine bu olay sayesinde- diğer pek çok bileşen yanında- bizim bedenlerimizi, onların duyumsama yetisini ve etkileşimlerini-hasta olma gibi- ortaya çıkarırlar. Ancak bu filozoflar (Galen atomcuları kast ediyor), ilk bedenlerin etkileşimsiz olduğu fikrindedirler; Epikür gibi bazıları da bunların, katılıklarından dolayı parçalanmaz olduklarını; Diodorus ve Leucipus gibi bazıları ise bunların küçük yapılarından dolayı bölünemez olduklarını ve dolayısıyla bütün insanlarda duyumsamayı sağlayacak herhangi bir modifikasyon geçiremeyeceklerini iddia ederler. Aynı zamanda bu kimseler, bu bedenlerin ne sıcak, ne de soğuk olabileceklerini; yine aynı şekilde ne kuru ne de yaş olabileceklerini veyahut ne siyah ne de beyaz gibi niteliksel özelliklere sahip olabileceklerini iddia ederler.⁵⁹

Duyumsama meselesine geri dönülecek olunursa, yukarıdaki pasajın bir devamı sayılabilecek başka bir pasajda Galen, acıyı duyumsamanın mümkün olması için iki temel önceleyici şart olması gerektiğini vurgulamaktadır. Bir şeyi hissedebilmek için bu şartların sağlanması zorunludur. Atomcuların, maddî yapı anlayışları ise bu şartları sağlamakta yetersiz kalmaktadır. Galen şöyle aktarır:

Şüphesiz bir şeyin (canlı) acı hissedebilmesi için şu iki şartın yerine zorunlu olarak yerine gelmesi gerekir: O şey, değişime ve duyumsamaya elverişli olmalıdır. Eğer şey, kat'i surette hiçbir değişime elverişli olmazsa, her dâim ilk halindeki durumda olduğu gibi olmaya devam eder. Öte yandan, acıyı duyumsayan şey, ilk olduğu halde olmaz- değişir- eğer ki şey, tıpkı odun ve taş yakıldığında onlarda olduğu gibi değişim geçirirse, ancak doğa tarafından bunlara verilen herhangi bir acı hissi olmazsa, o

⁵⁹ Galen, *De elementis ex Hippocrate (Elements According to Hippocrates)*. I.418.7-419.8 K:60.19.-62.13 çev. De Lacy, aktaran. Kupreeva, "Galen's Theory of Elements", 164.

şey kendisini etkileyen durumun vücuda geliş halini kavrayamaz, tıpkı taşın yapamadığı gibi.⁶⁰

Galen'in burada işaret etmeye çalıştığı tenâkuz atomcularının hem değişimin sadece atomların hareketlerinden ibaret olduğunu ve birbirleriyle yakın temas halinde olmayan, bağımsız yapıların mobilizasyonu şeklinde olduğunu anlamaları, hem de duyumsamanın- Lucretius gibi- bütün atomlarda değil, ancak yapıları uygun olan bazı atomlar için mümkün olduğunu iddia etmeleridir. Bu bakımdan Galen'in aklında olan Aristotelesci bir değişim fikridir. Teknik bir değişim fikrinden yola çıkarak, bunun aynı zamanda zihnî içeriğinin olduğunu düşünüyor gibi durmaktadır.

Atomculara karşı geliştirilen tez, aslında tek bir grubu hedef almaz. Lucretius'a karşı ortaya koyulan benzer bir argüman, Epikür'e karşı da öne sürülmektedir. Ancak Epikür'ün diğer atomculardan farklı bir element anlayışına sahip olması, işi biraz daha karmaşık hale sokmuştur. Söz gelimi, Epikürcü element anlayışının da acıya neyin sebep olduğunu ortaya koyan bir yanının olmadığından bahsetmektedir. Bu minvalde, acı argümanın devamı olan şu pasajı aktarmaktadır:

Şayet bir kimse, bir deriye iğne batırırsa canlı, doğal olarak iğnenin acısını hisseder ve iğne birkaç atomla temas halinde olur. İlk önce, iğnenin bir atoma dokunduğunu var say. Ancak atomlar fert fert ele alındığında bunların hepsi, yaralanmaya tâbi olmayan ve duyumsamadan hâli olan şekilde algılanırlar. O halde bu ferdî bir atomun iğneden kat'i surette etkilenmesi tahayyül edilemez. Dahası, etkilense bile acı hissedeceği söylenemez.⁶¹

Epikür'ün 'uygun atomlar' anlayışı ve belki de buradan çıkarılabilecek nisbî element teorisi fikrinin de Galen için tutarlı kabul edilmediği görülmektedir. Nitekim, atomların ancak bir araya geldiklerinde belirli bir değişime sebep oldukları var sayıldığı için ve tek başlarına oldukları hal üzerinden başka bir hale dönüşmedikleri için, bunların ferdî halde olduklarında hissetme duyusundan yoksun olmaları Epikür felsefesi açısından ortaya konan bir çıka-

⁶⁰ Galen, *De elementis ex Hippocrate (Elements According to Hippocrates)*. I.419.10-12.

⁶¹ Galen, a.g.e, I.420. De Lacy.

rım niteliği taşımaktadır. Ancak böyle bir durumda, bir araya gelen atomların hissetme duyusunu ortaya çıkarmaları söz konusu olsa bile tek tek iğnenin değdiği yerde yer alan atomların bir acı hissetmeleri tahayyül edilemez. Bu sebepten ötürü Epikür'ün 'uygun atom' anlayışı da Galen için kabul edilemez durmaktadır.

Galen'in yukarıdaki teorisi, nitelik olarak farklı olan şeylerin birbirlerini etkilemelerinin mümkün olmadığı şeklinde bir anlayışla sonuçlanmaktadır. Bu bakımdan, eğer maddenin temel yapı parçacıkları herhangi bir değişime gitmeden hep aynı kalıyorsa ve bunlar arasındaki etkileşim ancak birbirlerine temasları bağlamından anlaşılıyorsa, hissetmenin hem niceliksel hem de niteliksel olarak atomik partiküllerden farklı olması, en temelde değişim olmaksızın hissetme yetisinin kazanılamayacağına işaret etmek zorundadır. Daha doğrusu atomcuların ortaya koyduğu kapalı atom fikri Galen için tutarsız durmaktadır. Nitekim, herhangi bir değişime gitmeyen ve ilk durumlarını koruyan şeylerin, farklı türden bir deneyimi duyumsaması Galen'e mantıksız gelmektedir. Eğer partikülleri bedende hissetme yetisini ortaya çıkaran yapılar olarak ele alırsak, bunlardan bir tanesi hissetme duyusunu ortaya çıkarmayacağı gibi külli olarak hepsinin de böyle bir durumda sonuçlanması beklenemez. Zira bunlar, kendi içlerinde kapalı yapılardır. Galen'in bu probleme çözüm olarak sunduğu öneri ise; Aristoteles'in element teorisini olduğu gibi kabul edip hissetmenin nasıl mümkün hale geldiğinin açıklanması değildir. Daha ziyade, Galen'e göre elementler üzerinden bir hissetme teorisinin sağlıklı şekilde kurulabilmesi için, elementlerin birbirleri aracılığıyla hissetmeye kâbil olmaları ya da bunlar arasında sıçramayı mümkün kılacak bir etkileşim olması gerektiğidir. Yani hissetmeyen bir durumda olan partiküllerin acıyı hissedebilmeleri için bir tür sıçrama söz konusu olmak zorundadır. Fizyolojik değişim bu bakımdan zorunludur.

Bir başka açıdan bakacak olursak, temelleri itibariyle inayet sahibi bir doğa fikrini içermeyen felsefi bir sisteme dayanan Grek atomculuğu, Galen'in savunduğu ana fikirlere karşıt bir yapıya sahiptir. Çünkü kendisi pek çok yerde hem *demiurgik* bir nedensellik fikrinden bahsederken hem de doğa fikrinden bahsederken bunların ikisinin de telos ve dolayısıyla inayet, düzenlilik içerdiğini ortaya koymaktadır. Fakat Grek atomculuğuna bakıldığında rastgelelik ve keyfîlik söz konusudur. Galen'in bu fikri kabul etmesi de, ortaya koy-

duğu felsefi sistemin öne çıkan fikirlerine bakıldığında, imkânsız durmaktadır.

Sonuç

Sonuç olarak, Galen'in element teorisi ve acı argümanı birlikte alındığında, kendisinin daha sistematik bir açıklama zemini sunmaya çalıştığı görülmektedir. Ayrıca teleolojik nedenselliği mümkün kılan ve kapalı-madde anlayışına prim vermeyen bir bakış açısına sahip olduğu dikkat çekmektedir. Atomculuk eleştirisi de medikal-felsefe projesi içerisinde geliştirdiği argümanların bel kemiğini oluşturmaktadır. Özellikle makale boyunca element teorisi üzerinden açıklamaya çalışıldığı gibi, *krasis* - yani değişimi mümkün kılan etkileşim- atomcu teorinin savunulduğu felsefi bir çerçevede mümkün değildir. Bu meselede Aristoteles'in element teorisi de bizlere yeteri kadar yardımcı olmamaktadır. O yüzden Galen, Aristoteles'in teorisini Hipokrat felsefesinden aldığı madde ve geçişkenlik anlayışıyla harmanlamaya çalışmıştır. Çünkü Aristoteles'in elementleri oldukları gibi alınırsa, buradan basit anlamda hissetmeyi mümkün kılacak bir yapı çıkarılamaz. Bu durum ancak elementler arasında sıçramayı mümkün kılacak bir köprü olduğunda söz konusu olabilir. Bu köprü de *poiotetes* aracılığıyla farklı maddesel yapıların değişim ve modifikasyona girmesidir. Daha doğrusu, Galen'in zihnindeki yapı, bir deney tüpünün içerisinde olan etkileşimler gibidir. Elementler burada çok farklı değişimler altına girerler fakat, hisseden bedenlere sahip olan canlıların bu değişimleri algılamaları ancak ve ancak elementler arasındaki niteliksel farkların ayırt edilmesi ve bunların birbirlerine bağlanması sonucu söz konusudur. Aynı zamanda, deney tüpünün içerisinde çok farklı maddeler olsa da, bunların melez bir yapı ortaya çıkarmaları da düşünülemez. Çünkü sadece benzer elementler benzerleriyle ilişkilidirler.

Galen'in 'acı argümanı' üzerinden atomcu teoriye getirdiği eleştiriye bakıldığında, kendisinin atomcular arasındaki nüanslardan haberdar olduğunu görülmektedir. Fakat atomcu teori içerisinde sunulan mekanik doğa anlayışı, teleolojik bir doğa anlayışına set çektiği için Galen, Asclepius, Demokritos ve Epikür gibi filozofların, doğada yer alan indirgenemez karmaşıklığı açıklamadıklarını düşünmektedir. En basitinden insan bedeni üzerine yapılan incelemede, renklerin nasıl mümkün olduğu ve atomcuların iddia ettiğine göre

eğer her şey tek bir yapıdan oluşuyorsa nasıl olup da bedenlerin pek çok türden acıları hissettiği konusu, Galen'e göre cevaplanmadan bırakılmıştır. Ayrıca, atomcu teorinin Parmenides ve Heraklitos felsefesini birleştirme çabaları da Galen için abesle iştigal mesabesindedir. Oluşu reddedenler ve oluş taraftarları birlikte dikkate alındığında, yine tutarlı bir felsefi zemin orya konduğundan bahsedilemez. Son olarak, Galen'in felsefi atomculuğu çürütürken kullandığı yöntem daha çok medikal-felsefe olarak adlandırdığımız anlayış çerçevesinde olduğu için atomculuğa karşı geliştirdiği argüman büyük oranda tıbbı daha doğrusu fizyolojiye dayanmaktadır. Bu nokta da Galen'in atomculuk eleştirisini özgün kılmaktadır.

Kaynakça

- Adamson, Peter. "Galen on Void". *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement* 114 (2014), 197-211.
- Althusser, Louis vd. *Reading Capital: The Complete Edition*. London ; New York: Verso, 2016.
- Aristoteles. *On the Parts of Animals*. çev. William Ogle. London: K. Paul, French & co, 1882.
- Aristoteles. "Physics". çev. R.P Hardie - R.K Gaye. *Complete Works of Aristotle, Volume 1: The Revised Oxford Translation*. Princeton University Press, 1984.
- Barnes, J. *The Presocratic Philosophers*. London and New York: Routledge, 1982.
- Berryman, Sylvia. "Ancient Atomism". *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2016). Erişim 14 Nisan 2021. <https://plato.stanford.edu/entries/atomism-ancient/>
- Bulğen, Mehmet. *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Caston, V. "How Hylomorphic Can You Get? Comment on D. Charles, 'Aristotle's Psychological Theory'". *Proceedings of the Boston Area Colloquium in Ancient Philosophy* 24 (2008), 30-49.
- De Lacy, Philip. "Galen's Platonism". *The American Journal of Philology* 93/1 (1972), 27-39.

- El-Melâhimi, Rükneddin ibn Muhammed. *Kitâb'ul Mûtemed fî Usûli'd-din*. nşr. Wilfred Madelung. Londra, 1991.
- Fine, Gail. "Plato and Aristotle on Form and Substance". *The Cambridge Classical Journal* 29/ (1983), 23-47.
- Furley, David. *The Greek Cosmologists: Volume I, the Formation of the Atomic Theory and its Earliest Critics*. Cambridge University Press, 1987.
- Galen. *De elementis ex Hippocrate (Elements According to Hippocrates)*. ed. Philip De Lacy. çev. Philip De Lacy. 1 Cilt. Berlin: Akademie Verlag, 1914.
- Galen. *De Facultatibus Naturalibus (On the Natural Faculties)*. çev. Brock A.J. London: William Heinemann, 2013.
- Galen. *De Placitis Hippocratis et Platonis (The Doctrines of Hippocrates and Plato)*. ed. Philip De Lacy. çev. Philip De Lacy.
- Galen. "De Sectis ad Eos qui Întroducuntur (Sects for Begginers)". çev. Richard Walzer - Michael Frede. *Three Treatises on the Nature of Science*. Massachusetts, Inidanapolis: Hackett Publishing Company, 1985.
- Galen. *Galen On Hippocrates' On the Nature of Man*. çev. J.W Lewis. Londra, ts. Erişim 10 Mart 2021
- Galen. *Galen on the Usefulness of the Parts of the Body*. çev. M May. 2 Cilt. Ithaca, NY: Cornel University Press, 1968.
- Galen. *In Hippocratis de natura hominis (Commentary on Hippocrates)*. ed. J Mewaldt. çev. J Mewaldt. 9.1 Cilt. Berlin, 1914.
- Galen. *Kitâb Ğâlinûs fî l-Uştuquussât 'alâ ra'y Abuqrât (De elementis ex Hippocrate)*. thk. Muhammed Selîm Sâlim. çev. İshak b Huneyn. V Cilt. Kahire: al-Hay'a al-mişriya al-'amma li-l-kitâb, 1986.
- Galen. "Kitâb'ul Câlinûs fî ennehû yecibû en yekûne et-tabîb el-fâdîl feyle-sûfen (Erdemli bir hekimin filozof olması gerekir)". çev. Huneyn b.İshâk - Mübahat Türker Küyel. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* V/I (1988), 501-524.
- Galen. *Menâfi'ul 'azâ*. çev. Huneyn b. İshâk el-İbâdî. Paris: Fonds Arabe, 2853.

- Galen. "Quod animi mores corporis temperamenta sequantur (The capacities of the Sould Depend on the Mixture of the Body)". *Galen: Selected Works*. ed. I Mueller. Corpus Medicorum Graecorum. Supplementum Orientale. Oxford: Oxford University Press, 1997a.
- Galen. *Three Treatises on the Nature of Science*. çev. R. Walzer - Michael Frede. Indianapolis, Ind: Hackett Publishing Company, Inc., 1985.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 12. Basım, 2000.
- Grant, Edward. *A History of Natural Philosophy: From the Ancient World to the Nineteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Hankinson, R. J. "Galen's Theory of Causation". *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II/37.2* (1994), 1757-1774.
- Hankinson, R. J. "Philosophy of nature". *The Cambridge Companion to Galen*. ed. R. J. Hankinson. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Huneyn b. İshâk. "Risâle ilâ Alî b. Yahyâ f'i zikri mâ türem min Kitâbi Câlinûs bi-ilmihî ve b'adi mâ lem yütercem". *Über die syrischen und arabischen Galen-Ubersetzungen*. nşr. Gotthelf Bergsträsser. 1-53. Leipzig: Leipzig, In kommission bei F.A. Brockhaus, 1925.
- Johnston, Harold J. "Three ancient meanings of matter: Democritus, Plato, and Aristotle". *Journal of History of Ideas* 28/1 (1967), 3-16.
- Karadaş, Çağfer. "Atomcu Düşünceler ve Kelam Atomculuğu". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2004).
- Karl H., Marx. *Demokritos ve Epikouros'un Doğa Felsefelerindeki Ayrım*. çev. Safet Babür. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2001.
- Konstan, David. "Atomism and its Heritage: Minimal Parts". *Ancient Philosophy* 2/2 (1982), 60-75.
- Kupreeva, Inna. "Aristotelian dynamics in the 2nd century school debates: Galen and alexander of aphrodisias on organic powers and movements". *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 47/ (22 Şubat 2011), 71-95.

- Kupreeva, Inna. "Galen's Theory of Elements". *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement* 114 (2014), 153-196.
- Kuşlu, Harun - Aydın, Metin. "Galen Düşüncesinde Mizacın Ahlâka Tesiri". ed. M. Zahit Tiryaki - Kübra Bilgin Tiryaki. 9-31. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016.
- Lange, Friedrich Albert. *The History of Materialism*. New York: New York: Routledge, 1879.
- Langermann, Y. Tzvi. "Islamic Atomism and the Galenic Tradition". *History of Science* 47/3 (01 Eylül 2009), 277-295. <https://doi.org/10.1177/007327530904700302>
- Louanna, J. "La lecture du traite Hippocratique de la Nature de L'homme par Galen". *Le commentaire entre tradition et innovation*. ed. M.O Goulet-Caze. 273-299. Paris, 2000.
- Lucretius. *Lucretius on the Nature of Things*. çev. Cyril Bailey. London: Oxford University Press, 1948.
- Mahmud, Rami. *Fâtîmîler Döneminde Siyasî ve İdeolojik Bir Yapılanma: Kelamî Açından İsmâîlî İnanç Sistemi*. İstanbul: Post Yayın Dağıtım, 2020.
- Meyerhof, Max. "New Light on Hunain Ibn İshâq and his Period". *Journal of the History of Science Society* VIII/ (1926), 685-724.
- Milić, Lavinia Galli. *Galien Et La Philosophie: Huit Exposés Suivis de Discussions*. Librairie Droz, 2003.
- Opsomer, Jan. "In Defence of Geometric Atomism:: Explaining Elemental Properties". *Neoplatonism and the Philosophy of Nature Section: Neoplatonism and the Philosophy of Nature*. ed. James Wilberding - Chritoph Horn. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Özturan, Hümeýra. *Ethostan Ahlaka: Antik Yunan Ahlak Literatürünün İslam Dünyasına İntikali ve Alımlanışı*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Pines, S. "A study of the impact of Indian, mainly Buddhist, thought on some aspects of Kalam doctrines". *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 17 (1994), 182-203.

- Platon. *Parmenides*. çev. Saffet Babür. İmge Kitabevi Yayınları, 2018.
- Platon. *Theaitetos*. çev. Birdal Akar. Bilgesu Yayıncılık, 2017.
- Râzi, Ebû Bekir. *eş-Şükûk 'alâ Câlînûs*. thk. Mehdî Muhakkık. Tahran: M'ahad el-Âli el-Âlemî lil Fikr ve'l Hadâratî'l İslâmî, 1993.
- Sarton, George. *Galen of Pergamon*. Kansas: University of Kansas Press, 1954.
- Schiefsky, Mark (ed.). *Hippocrates On Ancient Medicine (Translated with Introduction and Commentary)*. çev. Mark Schiefsky. Brill, 2018.
- Schwarb, Gregor. "Early Kalâm and the Medical Tradition". *Philosophy and Medicine in the Formative Period of Islam*. ed. Peter Adamson - Peter E. Pormann. 104-170. London: The Warburg Institute, 2017.
- Sedley, David N. *Lucretius and the Transformation of Greek Wisdom*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Singer, P.N. *Galen: Selected Works*. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Staden, H. von. "Teleology and Mechanism: Aristotelian biology and early Hellenistic medicine". *Aristotelische Biologie: Intentionen, Methoden, Ergebnisse*. ed. W Kullmann - S Föllinger. 183-208. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1997.
- Taylor, C. "Nomos and Physis in Democritus and Plato". *Social Philosophy and Policy* 24/ (01 Temmuz 2007), 1-20.
- Türker Küyel, Mübahat. "Bilimin Felsefeye Dayandığı Görüşünün Bir Timsali Olarak Galenos". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* IV/I (1988), 501-524.
- Vinkesteijn, Robert. "Mixing body and soul: Galen on the substance of soul in QAM and De Propriis Placitis". *Phronesis* 65 (2019), 224-246.
- Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*. çev. H. Vehbi Eralp. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1998.